دیموکراسی

ئازادی تاک و کۆمەڵگە

* ڕۆبێرت دال
* د.سەمیر ئیبراهیم حەسەن

2012

IDEAWALA

ئایدیاوالا ٧

گۆڤارێکی فکرییە،
دوو مانگ جارێک، دەزگای والا بۆ ڕاگەیاندن و بڵاوکردنەوە دەریدەکات

خاوەنی ئیمتیاز ..... دەزگای والا

سەرنووسەر ..... ئەنوەر حسێن
a.bazgr@gmail.com
07701535029
جێگری سەرنووسەر ..... لوقمان ڕەئووف
07701369792

بەڕێوەبەری نووسین ..... هاشم ئەمین
تایپ و هەڵەچن ..... سۆما سالار - باوان عومەر - ڕەوەز سەعید
تیراژ ..... (١٠٠٠) دانە
نرخ ..... (٣٠٠٠) دینار
چاپ ..... چاپخانەی کارۆ

دیزاین و نەخشەسازی
هەرێم عوسمان
میدیا گرافیك

بۆ ئەو نوسەرانەی
بابەت بۆ گۆڤاری ئایدیا والا دەنێرن

* هەموو بابەتێکی وەرگێڕراو پێویستە دەقە ئەسڵێکەی لەگەڵ بێت.
* زانیاری تەواو لەسەر پەراوێزو سەرچاوەکان بنوسێت وەك(ناوی نوسەر، ناوی کتێب و سەرچاوە، شوێنی چاپ، ناوی چاپخانە، ساڵی چاپ، لاپەرە)
* ئەو بابەتانەی کە گفتوگۆن و وەردەگێڕرێن، یان ئامادە دەکرێن و پێویستیان بە وێنە هەیە، وێنەکانی لەگەڵدا بنێرێت.
* هەموو نوسەرێك ئیمەیڵ و ژمارەی مۆبایلی بنوسێت.
* پێویستە بابەتی لێکۆڵینەوە پێشەکی و ئەنجامی هەبێت.

یەکسانی سیاسی مەرجی سەرەکی هەبوونی دیموکراسی

رۆبێرت ئالن دال
لە ئینگلیزییەوە: پێشرەو محەمەد

ئەگەر بمانەوێت لەبارەی دوو گریمانە بێینە ئاخافتن، کە لە رەوتێکی گشتی کراوە و ئازاددا بە سەختی بتوانین ئەوانە رەتبکەینەوە، ئەوا یەکسانیی سیاسیی و دیموکراسی دەبنە باشترین نموونە. یەکەم بە داوەرییەکی مۆراڵی ئەژمار دەکرێت، کە بەپێی ئەوە هەموو مرۆڤەکان بەهایەکی ناوەکی یەکسانیان هەیە، هیچ کەسێک بەشێوەیەکی ناوەکی [1] بالاتر نییە لە ئەوانیدی، لێرەوە پێویستە چاکەی تاکەکان بە یەك ئەندازە سەیر بکرێت. مۆڵەتم بدەن ئەم گریمانەیە ناوبنێین "یەکسانیی ناوەکی" [2].

هەر کاتێك ئێمە ئەم داوەرییە مۆراڵییەمان قبووڵکرد، ئەوا یەکسەر پرسیارەکە بەشێوەیەکی کێشەدارتر خۆی دەنوێنێت، کام کەس یان گروپ، زۆرترین شایستەیی و توانستی هەیە بۆ بریاردان لەسەر چاکە، یان بەرژەوەندییە ریالیتییەکانی کەسەکان؟ بێگومان وەڵامی ئەم پرسیارە پەیوەست بە بارودۆخەکان، ئەوا جۆری بریاردان و کەسەکان لە دۆزەکەدا جیاواز دەبێت، بەڵام ئەگەر سەرنجی باسەکە تەنها پەیوەست بێت بە حکومەتی ولاتێکەوە، ئەوکات بە تێروانینی من جەختترین و پتەوترین گریمانە بەمجۆرە دەبێت: هیچ کەسێکی هەرزەکار بە شێوەیەکی دیار، بە بەراوردکردن لەتەك ئەوانیدی ، کە وەها تایبەتمەندییەکی بالاتری نابێت، کە بتوانێت کۆنترۆلی دەستەلات و کاروبارەکانی حکومەتی ولاتێك راستەوخۆ لەدەستی ئەودا بێت.

ئەگەرچی دەشێت بە شێوەیەکی ئاوەزیی، بە زیادکردنی چەندین بەند ئەم بریارە پارێزەرانە گۆرانی تێدا بکرێت و چاکبکرێت، بەڵام بە سێ هۆ بەرگریکردن لەم بریارە لە بنەرەتدا جیاوازە، بە شێوەیەکی سەخت شیاوی پەسەندکردن دەبێت: لە پلەی یەکەمدا پێویستە ئاماژە بەو گوتە نـاودارەی "ئاکتۆن" [3] بکەین، کە دەستەلات گەندەلی دەهێنێت و، دەستەلاتی رەها لە بنەرەتدا گەندەلە. ئەم گوتەیەی ئاکتۆن چەندین جار گوتراوەتەوە و دەربری حەقیقەتێکی راستینەیە لەبارەی جۆری مرۆڤ. مەبەست و نیازی دەستەلاتدارانیش لە سەرەتای دەستەلاتداریێتیاندا هەر چییەك بێت، دەشێت پابەندێتی ئەوان بە رەچاوکردنی "چاکەی گشتی" هێدی هێدی بەجۆرێك وەربگۆرێت، کە لە کۆتاییدا "چاکەی گشتی" لەتەك پرسی پاراستنی سەرماف و دەستەلاتی خۆیان بە یەك شت دابنرێت. دووەم: بوونی گفتوگۆی ئازاد و دژ بۆ گەران بەدوای حەقیقەتدا –یان هەوڵدان بۆ

گەیشتن بە داوەرییە سەلمێنراوە جەوهەرییەکان–شتێکی پێویستە. بەڵگەکانی "جۆن ستیوارت میل" لەم بارەیەوە زۆر بەناوبانگن. سەربارەی ئەمە، ئەگەر هاووڵاتیان چاودێر نەبن بەسەر دەوڵەتدا و نەتوانن لەبارەی سیاسەتی سەرۆکەکانی خۆیان ئازادانە گفتوگۆ و جار ناجار لەتەك سیاسەتەکانیان دژ بن، ئەوا ئەگەری ئەمە زۆر دەبێت، کە وەها حکومەتێك چەندین زیانی کارەساتبار بەدوای خۆیدا دەهێنێت. بە جۆرێك رژێمە ئۆتۆریتگەراکانی مۆدێرن، بەشێوەیەکی فراوان پابەند بوون بەم رەوشەوە [4]. سەرەنجام سەرنج بدەنە کەیسە مێژووییە هەستیارەکان، کە لەو میانەدا بەشێکی زۆری خەڵکی لە مافی هاووڵاتیبوونی یەکسان، بێبەشکراون: بەراستی ئەمڕۆ کەسێك دەتوانێت باوەڕ بکات، کە کاتێك چینەکانی کرێکار، ژنان، کەمینە رەگەزی و ئیتنیکییەکان لە بەشداریکردنی سیاسیی بێبەشدەکرێن، ئایا جارێکی دیکە ئەو کەسانەی دەبنە خاوەن مافی حکومی، بە ئەندازەیەکی باش سەرنج دەخەنە سەر بەرژەوەندییەکانیان و بەرگریان لێدەکەن؟

هەڵبەت لێرەدا مەبەستم نییە ببێژم ئەو کەسانەی بوونەتە هۆی زیادکردنی ئاستی یەکسانیی سیاسیی، وەها بەڵگەیەکیان لە هۆشدا هەبووبێت، بەڵکو لە بنەرەتدا مەبەستم ئەوەیە داوەرییە مۆرالییەکان و لە رووی پاراستنەوە، پارێزگارییەکی باشتر لە یەکسانیی سیاسیی، وەکو ئیدیال، یان ئامانجێکی ئارەزومەند و ئاوەزمەند، دادەرێژن.

یەکسانیی سیاسیی و دیموکراسی

ئەگەر وەها دەرەنجامگیری بکەین، کە یەکسانیی سیاسیی بۆ بەرێوەبردنی حکومەت (نەك بە زەرووری بۆ هەموو رێکخراوە مرۆییەکان) شتێکی ئارەزوومەند بێت، دیسان هەر دەبێت وەڵامی ئەو پرسیارە بدرێتەوە، کە چۆن دەشێت بە یەکسانیی سیاسیی بگەین؟ بێگومان دەشێت تەنها ئەو سیستەمە سیاسییە بۆ بەرێوەبردنی حکومەت بە دیموکراسی بزانین، کە رەوایەتی و دامـەزراوە سیاسییەکانی خۆی لەسەر ئایدیای یەکسانیی سیاسیی دامەزراندبێت، بۆ ئەوەی بتوانین سیستمێکی سیاسیی بە دیموکراسی بزانین، ئەوا دەبێت ببێژین کام دامەزراوە سیاسییەکان زەروورەتیان هەیە؟

ئیدیال لە بەرانبەر راستەقینە

بە تێروانینی من ناتوانین وەڵامێکی باوەرپێکراوی ئەو پرسیارە بدەینەوە، بەبێ هەبوونی تێگەی دیموکراسی ئیدیالی. بەم هۆیەوە ئەریستۆتالیس پێناسەی سێ جۆر ئیدیالی دەستووری [5] بۆ پۆلێنکردنی سیستمە راستەقینە سوودمەندەکان دەستنیشانکردبوو. هەر چۆنێك بێت، وەسفکردنی دیموکراسییەکی ئیدیال، مۆدێلێك دەخاتە بەردەستمان لە بەرانبەر سیستمە راستەقینە جۆراوجۆرەکان.

ئەگەر ئێمە تێگەیەکی ئیدیالمان نەبێت بۆ بەراوردکردن لە بەرانبەر شتە

راستەقینەکان، لەو شێوەیەدا دووچاری پێشبڕیاری پەتی دەبین. بۆ نموونە لە لایەکەوە ویلایەتە یەکگرتووەکان، بریتانیا، فەرەنسا و نەرویژ هەموویان بە سیستمی دیموکراسی دەناسرێن، لەم رووەوە دامەزراوە سیاسییە هاوبەشەکیانیان، بە دامەزراوەگەلی بنەرەتی و زەرووری بۆ دیموکراسی دادەنرێن. لە لایەکی دیکەوە لەبەرئەوەی ئەم وڵاتانە وەها دامەزراوەیەکیان هەیە، بەم هۆیەوە دەشێت ئەوان بە دیموکراسی دابنرێن.

نابێت ئەوە فەرامۆشبکەین، کە وەسفکردنی سیستمێکی "ئیدیالی" یارمەتی گەیشتن بە دوو مەبەستی جیاواز و هاوکات تەواو شیاوی کۆکردن دەدات. یەکەم: یارمەتی تیۆریی ئەزموونی یان زانستی [6] دەدات دووەم بە دەستەبەرکردنی ئامانج، یان مەبەستێکی ئیدیالی، ئەوا یارمەتی داوەرییە مۆراڵییەکان دەدات. هەڵبەت هەندێکجار لەوانەیە پشێویش رووبدات. "ئیدیالیبوون" [7] لە شێوەی یەکەمدا بە زەرووڕەت گوزارشت لە "ئیدیالیبوون" ناکات لە شێوەی دووەمدا.

لە نێو تیۆریی ئەزموونیدا، سیستمی ئیدیالی وەها فونکسیۆنێکی [8] هەیە: وەسفکردنی تایبەتمەندییەکان یان ئۆپەراسیۆنی [9] سیستمەکان لە ژێر کۆمەڵێک لە هەلومەرجی "ئیدیالی" پێرفێکتدا. گالیلیۆ بە ئەندازەگیرییەکی خێرای بازنەییەک لە کاتی بزووتندا، چەندین دەرەنجامگیری لەبارەی کەوتنی تەنەکان لە بۆشاییدا (واتا لە رەوشی ئیدیالیدا) خستەڕوو. هەڵبەت ئەوە روونە کە ئەو نەیدەتوانی و نە دەشتوانێت پێوەری کەوتنی تەنەکان لە بۆشاییدا ئەندازەگیری بکات. سەرباری ئەمە، یاسای گالیلیۆ لەبارەی کەوتنی تەنەکان، تا ئەمڕۆش بەهای خۆی هەرماوە. لەبارەی فیزیکیش فۆرمولەکردنی گریمانەکان لەبارەی جۆری رەفتاری ئۆبژێکتێك یان هێزێك، لە ژێر هەلومەرجێکی ئیدیالی نائاساییدا نییە، هەڵبەت لە رەوتی تاقیکردنەوە راستەقینەکاندا ناتوانین بە شێوەیەکی پێرفێکت بەم هەلومەرجە ئیدیالییە بگەین، بەڵام بەشێوەیەکی شیاو دەتوانین لێی نزیك ببینەوە. بەم هۆیەوە کاتێك ماکس ڤێبەر، سۆسیۆلۆژیستی ئەڵمانی باسی لە "سێ چەشنیی پەتی ئۆتۆریتەی رەوا" [10] دەکرد، وەها باسیدەکرد، کە "سوودمەندی پۆلێنکردنی سەرەوە تەنها دەشێت لەسەر بنەمای نرخاندنی دەستکەوتەکانی، لەکایەی برەوپێدانی شرۆڤەیەکی سیستماتیکدا، هەڵبسەنگێنرێت. لە کەیسە مێژووییەکاندا هیچ کاتێك ناتوانین ئەم سێ چەشنە ئیدیالییە بە فۆرمە پەتییەکەی ببینین" [11].

ئیدیالی بە واتای دووەم بەو ئامانجە ئارەزوومەندە دادەنرێت، کە شیمانەییانە لە پراکسیسدا بەشێوەیەکی پێرفێکت نەشیاوی دەستەبەرییە، بەڵکو پێویستە ئەوە وەکو ستانداردێك لەبەرچاو بگرین، کە گەرەکمانە پێیبگەین و ئەو بنەمایەش دابنێین بۆ نرخاندنی پێوەری سوودمەندبوونی ئەو شتەی بەدەستهاتووە و ئەو شتەی لە راستیدا هەیە.

خستنەڕووی پێناسە و وەسفکردنی دیموکراسی، دەشێت ببێتە یارمەتیدەرێك

بۆ گەیشتن بە یەکەمین ئامانج، یان لە خزمەتی دووەمین ئامانجدا بێت. خستنەڕووی تێگەیەك لەبارەی دیموکراسی، لە پلەی هاوکاریکردن بە تیۆریی ئەزموونی، هەندێکجار بەهۆی ڕەخنەگرێك نەك بەرگریکاری دیموکراسی، دادەڕێژرێت. لەوانەیە لە ڕەوشی ئیدیالیدا بە تێڕوانینی ئەو ڕەخنەگرە متمانەپێکراو نەبێت، یان بە سانایی پەیوەندی لەتەك ئەزموونە مرۆییەکاندا پەیدا نەکات، لەبەرئەوەی درزێکی قوڵ هەیە، لە نێوان ئامانج و هەر جۆرە توانستێکی گەڕان بەدوای ڕەزامەندیدا.

دیموکراسیی ئیدیالی

دەشێت بە چەندین جۆر وێنەی دیموکراسیی ئیدیالی بکێشرێت. لێکۆڵینەوە لە بنەڕەتە ئیتیمۆلۆژییەکانی واژەی دیموکراسی دەشێت پنتی دەستپێکێکی گرنگی سوودمەند بێت. "دێمۆس+کراتیا"[12] واتا ڕێسادانان لە لایەن"خەڵکی"ییەوە. من بە شێوەیەکی بێلایەن[13] سوودم وەرگرتووە لە واژەی "دێمۆس" تا ئەم پرسە هەر بەو هێزەی خۆی بمێنێتەوە، کام لە "خەڵك"[14]ی خاوەن یەکسانییەکی سیاسیی تەواون. لێرەدا تێگەی "خەڵك" نەك بە واتایەکی تایبەت، بەڵکو بە شێوە گشتییەکەی بەکارمهێناوە، واتا "دێمۆس".

بە تێڕوانینی من، دیموکراسیی ئیدیالی، لانیکەم پێویستە ئەم تایبەتمەندییانەی هەبێت:

- بەشداریکردنی کارا 15: دوای دانانی سیاسەتێك بەهۆی ئەنجومەنێکەوە، هەموو ئەندامانی ئەو دێمۆسە پێویستە لە هەلی یەکسان و کارا بۆ تێگەیاندنی ئەوانی دیکەیش لە تێڕوانینەکانی خۆی لەبارەی چۆنێتی سیاسیی، بەهرەمەند بێت.
- یەکسانیی دەنگدان. کاتێك نۆرە دێتە سەر بڕیاردانی کۆتایی، تەواوی ئەندامان لە هەلێکی یەکسان و کارا بۆ دەنگدان بەهرەمەندن و هەموو دەنگەکان بە یەکسان دادەنرێتن.
- گەیشتن بە تێگەیشتنێکی ڕۆشنگەرانە. پێویستە هەلی کاتەکی پێویست بە شێوەیەکی ئاوەزمەند لەبەردەم تاکدا برەخسێنرێت، بۆ ئەوەی لەبارەی جۆرەکانی سیاسەتە هەبووەکان و دەرەنجامە شیمانەییەکانی، زانیاری دەستەبەر بکات.
- چاودێریکردنی کۆتایی بەسەر ئەجێندادا. دێمۆس پێویستە ئەم هەلەیان لەبەردەمدا بێت، بۆ ئەوەی لەبارەی چۆنێتی و چەندێتی بابەتە داڕێژراوەکانی نێو ئەجێندا بڕیار بدەن. لەم ڕووەوە سێ تایبەتمەندی لە پێشەوە بڕیاری لەسەر دەدرێت، کە پرۆسیسیی دیموکراتیی هیچ کاتێك بە کۆتایی ناگات. دێمۆس دەتوانن هەرکاتێك بەباشی بزانن، گۆڕان بە سیاسەتەکانی ئەنجومەن (یان ڕێکخراوێك) بدەن.

گشتگیر

تاکەتاکەی ئەندامانی دێمۆس شایستەییەکی پێویستیان هەیە، بۆ ئەو چەشنە

بەشداریکردنانەی باسمانکردن: بەشداریکردنی کارا، یەکسانیی دەنگدان، گەیشتن بە تێگەیشتنێکی ڕۆشنگەرانە و چاودێریکردنی کۆتایی بەسەر ئەجێندادا.

• مافە بنەڕەتییەکان16. هەریەکێك لە تایبەتمەندییە پێویستەکان بۆ دیموکراسییەکی ئیدیال، لە خۆیدا خستنەڕووی یەك مافە و ئەم مافەش خۆی بە یەکێك لە بەشە پێویستەکان دادەنرێت بۆ سیستمێکی دیموکراتیی ئیدیال: مافی بەشداریکردن، مافی یەکسانی لە ژماردنی دەنگەکاندا، مافی گەڕان بەدوای دەستەبەرکردنی زانینی پێویست بۆ تێگەیشتن لە پرسەکان لەبارەی توێژینەوە و مافی سوودمەندبوون لە شوێن و پێگەی یەکسان لەنێو هاووڵاتیانی دیکەدا لەبواری چاودێرکردن بەسەر ئەجێنداکاندا. دیموکراسی تەنها پەیوەست نییە بە پرۆسیسیی سیاسییەوە، بەڵکو پرۆسیسێکی تێکەڵە، هەروەها بوونی سیستمێك لە مافە بنەڕەتییەکانیش پێویست دەبێت.

سیستمە دیموکراتییە راستەقینەکان

فەیلەسوفانی سیاسیی لە ئەریستۆتالیسەوە تا ڕۆسۆ و دوای ئەویش، بە گشتی جەختیان لەسەر ئەو پنتە کردوەتەوە، کە هیچ سیستمێکی سیاسیی راستەقینە شیمانەی ئەوەی نابێت بگات بەوەی، بۆ دەستەبەرکردنی ڕەوشێکی ئیدیال پێویستە. ئەگەرچی بوونی دامــەزراوە سیاسییە دیموکراسسییە راستەقینەکان، بۆ گەیشتن بە ئاستێکی ڕێژەیی دیموکراسیی زەرووریيە، بەڵام تا ئاستێك بە دڵنیاییەوە دەتوانین ببێژین ئەم دامەزراوە سیاسییانە بۆ گەیشتن بە دیموکراسییەکی ئیدیالی، یان پێرفێکت، بەس نابن. 17

تا ئێستا هەبوونی ئەم دامەزراوانەیان وەکو هەنگاوێکی گەورە زانیوە بۆ «دیموکراسیی» ئیدیالی. لە ئەسینا بەم چەشنە بوو و بەم هۆیەوە هاووڵاتیان، ڕێبەران و فەیلەسوفانی سیاسیی ئەسینایی بە سیستمە سیاسییەکەی خۆیان دەگوت دیموکراسی. هەڵبەت مەبەستیان دیموکراسی راستەوخۆ(راستەقینە) بـوو، نەك دیموکراسیی ئیدیالی. بەمجۆرە، تۆکڤیل18یش وەکو زۆرێـك لە ئەمەریکاییەکان و ئەوانی دیکەیش، راستەوخۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکای ناونا دیموکراسی.

ئەگەر یەکەیەك19 لە ڕوانگەی ناوچە و دانیشتووانەوە بچووك بێت، لەو شێوەیەدا بە سانایی دەتوانین جێگیری دامـەزراوْ سیاسییەکان20 پەیوەست بە دیموکراسیی ئەنجومەنی21 وەکـو مەرجی هاتنەئارای ڕێکخستنێکی پێویست بۆ دامەزراندنی حکومەتێك بەهۆی خەڵکییەوە، لەبەرچاو بگرین. لەم شێوەیەدا، هاووڵاتیان لە دەستەبەرکردنی باڵاترین فێرکارییە شیاوەکان لەبارەی پرۆپۆزەڵەکان22 (یان پێشنیارە دانراوەکان) ئازاد دەبن. ئەوان دەتوانن لەبارەی ئەم پرۆپۆزەڵ و تەگبیرانە لەتەك هاووڵاتیانی دیکەدا بە گفتوگۆکردنەوە خەریکبن و دەتوانن بگەڕێنەوە بۆ ئەو زانیاریی و سەرچاوە نووسراوانەی لە لایەن هەندێك

خەڵکییەوە بەدەستهاتوون. ئەوان دەتوانن لە شوێنە باشەکانی وەکو "پنیکس هیل"23 لە ئەسینا، "فـۆروم"24 لە رۆم، "پالاتزۆ دوچالە"25 لە ڤینس و تەلاری شار26 لە گوندی نیوئێنگلاند27 کۆببنەوە و ئەنجوومەنیان هەبێت و بە رێبەرێتی سەرپەرشتیارێکی بێلایەن، لە درێژەی ماوەیەکی کاتیی ژیرانەدا، چەند پرۆپۆزەلێك پێشنیار بکەن، لەبارەیانەوە دێبات و گفتگۆ بکەن و دەتوانن گۆرانکاری و چاکسازیان تێدا بکەن. لە کۆتاییدا ئەوان دەنگ لەسەر ئەمە دەدەن، هەموو دەنگەکان بە یەك چەشن دەژمێردرێن و سەرەنجام دەنگی زۆرینە، سەروەر دەبێت.

بە ئاسانی دەشێت مەزندەی ئەوە بکەین کە بۆچی لە هەندێك بواردا ئەم تێروانینە دەخرێتەروو، کە دیموکراسیی ئەنجومەنی زێتر لە سیستمی (یان دیموکراسی)نوێنەرایەتی 28 دەتوانێت لە رەوشی ئیدیالیی دیموکراسی نزیکتر بێت و بۆچی لە هەندێك بواردا لایەنگرانی سەرسەختی دیموکراسیی ئەنجومەنی، وەکو رۆسۆ لە کتێبی پەیمانی کۆمەڵایەتیدا، بانگەشەی ئەوە دەکەن زاراوەی دیموکراسیی نوێنەرایەتی زاراوەیـەکـی خـۆدژبـەرە29. سەرباری ئەمە ئەم تێروانینانە نەیانتوانیوە ژمارەیەکی زۆر بەلای خۆیاندا رابکێشن.

دامەزراوە سیاسییەکانیی دیموکراسیی نوێنەرایەتی

لە سـەدەی هەژدەهەم و نۆزدەهەمدا، کۆمەڵێك لە دامـەزراوە سیاسییە پێویستەکان بۆ حکومەتە نوێنەرایەتییە دیموکراتیکەکان لە وڵاتانی ئەوروپا و وڵاتانی (ئینگلیز) زمـان، پەرەیان سەند. ئەم کارە بە گشتی، لە مێژووی مرۆڤایەتیدا بە دیاردەیەکی تەواو نوێ دادەنرێت30. ئەگەرچی چەند جیاوازییەکی گرنگ لە پێکهاتە دەستورییەکانی31 ئەم وڵاتانەدا هەن، بەڵام دامەزراوە سیاسییە بنەرەتییەکانیان چەندین هێڵی سیاسیی هاوشێوەیان هەن. گرنگترینیان بریتین لە:

- ئەو کۆمەڵە پۆستە فەرمیانەی، کە لە بریاردان و دیاریکردنی ئەنجومەنە گرنگەکانی حکومەت بە شێوەیەکی راستەوخۆ، یان ناراستەوخۆ هاوبەشیدەکەن، پێویستە لە رێی دەنگدانی گشتییەوە هەڵببژێردرێن و وەڵامـدەرەوەی خەڵکی گشتی بن.
- مافی بەشداریکردنی ئازادانەی هاووڵاتیان لە هەڵبژاردن ناچارەکیانە بێت، ئەم هەڵبژاردنانە پێویستە بە جۆرێکی قۆناغیی هەڵببژێردرێن.
- مـافی خۆنووسین بە هاووڵاتیان بدرێت بۆ دەستەبەرکردنی پۆستە هەڵبژێردراوەکان و ئەم کارەشیان پێرەوا ببینرێت. هەڵبەت مەرجی تەمەن و شوێنی نیشتەجێبوونیشی بۆ زیاددەکرێت.
- هاووڵاتیان دەتوانن تێروانینەکانی خۆیان لەبارەی مەودای گەشەسەندنی بابەتەکانی پەیوەست بە کاروباری سیاسیی بە شێوەیەکی روون و ئاشکرا

بخەنەروو، بێئەوەی رووبەرووی مەترسی سزادانی سەخت ببنەوە.

• هەموو هاوولاتیان ڕاستەوخۆ مافی بەدەستهێنانی زانیارییەکانیان هەیە لە نێوان هاوولاتیانی دیکە، رۆژنامەکان و سەرچاوەکانی دیکەدا. سەربارى ئەمە، زانیارییەکان نەگەرەکە بە هیچ شێوەیەك لە ژێر کۆنترۆلی حکومەت، یان هەر گروپ و پارتێکی تایبەتیدا بێت. یاسا پێویستە بە شێوەیەکی پتەو و کاریگەر بەرگری لە سەرچاوەی ئەم زانیارییانە بکات.

• لە ولاتە کۆماری و دیموکراسییەکانی دێریندا، بوونی پیشەکان و "فاکسیۆنە"32 سیاسییەکان بە مەترسییەك دادەنرا، کە پێویست بوو خۆی لێبەدوور بگیرێت. بەپێچەوانەی ئەوەوە، لە تیۆر و پراکتیکدا، جەخت لەسەر ئەوە دەکرێتەوە، کە هاوولاتیان بەهۆی دەستگەیشتن بە مافە هەمەجۆرەکانی خۆیان، لە مافی پێکهێنان و هاوبەشیکردن لە دامەزراوەکان و ئەنجوومەنەکان راستەوخۆ بە شێوەی گروپی بەرژەوەندیخواز و پارتە سیاسییەکان، پێویستە بەهرەمەند بن.

دامەزراوە سیاسییەکانی لەم چەشنە، لە هەلومەرجە سیاسیی و مێژووییە جیاوازەکاندا، لە ولاتە جیاوازەکاندا گەشەیانکردووە و ئەم وەرچەرخانەش تەنها بەهۆی بوونی ئەو فشارانەی بەرێی جولاندنی دیموکراسییەوە شێوەی نەگرت. سەربارى ئەمە، ئەم پنتە بەر لە هەرشتێك رۆشنە، کە بوونی ئەم دامەزراوانە زەروورەتی هەیە بۆ گەیشتن بە ئاستێکی شیاوی دیموکراسی لە یەکەیەکی سیاسییدا (بۆ نموونە ولاتێك، کە گەورەترە لەوەی بتوانێت دیموکراسیی ئەنجوومەنی تێدا پیادە بکرێت).

لە کۆبەندییەکدا، رێژەی نێوان دامەزراوە راستەقینە (بە ئەندازەیەکی زۆر) دیموکراسییەکان و پێداویستییەکانی دیموکراسییەکی ئیدیالی، دەشێت بەم جۆرە پوختبکرێتەوە.

بۆ ئەوەی وەلامی پێوەرەکانی دیموکراسیی ئیدیالی بدرێتەوە	لە یەکەیەکی گەورەی ولاتێکدا، هەبوونی ئەم دامەزراوانە شتێکی پێویستە
بەشداریکردنی کارا، چاودێریکردن بەسەر ئەجێندادا	1. نوێنەرانی هەلبژێردراو
یەکسانیی دەنگدان، بەشداریکردنی کارا	2. بەرێوەچوونی هەلبژاردنی ئازاد، بێ لایەنانە و قۆناغبەند

بەشداریکردنی کارا، گەیشتن بە تێگەیشتنی رۆشنگەرانە، چاودێربوون بەسەر ئەجێندا (یان بەرنامە و دەستووری کار)	3. ئازادی دەربڕین
بەشداریکردنی کارا، گەیشتن بە تێگەیشتنی رۆشنگەرانە، چاودێربوون بەسەر ئەجێندا (یان بەرنامە و دەستووری کار)	4.سەرچاوەی ئەلتەرناتیڤ بۆ زانیارییەکان
بەشداریکردنی کارا، گەیشتن بە تێگەیشتنی رۆشنگەرانە، چاودێربوون بەسەر ئەجێندا (یان بەرنامە و دەستووری کار)	5. ئۆتۆنۆمیی ئەنجومەنی [33]
بەشداریکردنی کارا، گەیشتن بە تێگەیشتنی رۆشنگەرانە، یەکسانیی دەنگدان، چاودێربوون بەسەر ئەجێندا (یان بەرنامە و دەستووری کار)	6. گەرەنتیکردنی هەموو ئەندامانی دیمۆس

---

[1] Intrinsic
[2] Intrinsic Equality
[3] Acton
[4] The Wisdom of Crowds (New York: Doubleday, 2004).
[5] Ideal constitutions
[6] Empirical or Scientific Theory
[7] Idealization
[8] Function
[9] Operation
[10] three pure types of legitimate authority
[11] Max Weber, The Theory of Social and Economic Organization, trans. A. M. Henderson and Talcott Parsons (New York: Oxford University Press, 1947), 328–329.
[12] demos + kratia
[13] Neutral
[14] People
[15] Effective participation

[16] Fundamental rights
[17] Sufficient
[18] Tocqueville
[19] If a unit
[20] Political Institutions
[21] Assembly Democracy
[22] Proposals
[23] Pnyx Hill
[24] Forum
[25] Palazzo Ducale
[26] Town Hall
[27] New England Village
[28] Representative System
[29] self–contradictory
[30] See Bernard Manin, The Principles of Representative Government (New York: Cambridge University Press, 1997)
[31] Constitutional Structures
[32] Factions ئەم وشەیە وەرگێرانی لە زاراوەی سیاسییدا بۆ کوردی تۆزێك ئەستەمە، دەشێت بە واتای پێگەی سیاسیی، شوێنی سیاسیی، گروپ، پارت، یان تیمیش وەربگێردرێت، ئێمە لێرەدا وشەکە وەکو خۆی دەنووسینەوە و ئەم تێبینییەش بە پێویست دەبینین.
[33] Associational Autonomy

کەلتووری ئازادی و دیموکراسی

د.سەمیر ئیبراهیم حەسەن
لە عەرەبییەوە: عەبدوڵڵا مەحمود زەنگنە

بێگومان پەیوەستییەکی بەهێز و پێکداچوو هەیە لە نێوان ئـازادی و دیموکراسیدا، پەیوەستییەك لە جۆری(پەیوەندی ئامانج بە ئامرازەوە)، بەڵام ئازادی و دیموکراسی هاوشێوەی یەك نین.

ئازادی پرسێکی مرۆڤایەتیی دێرین و گرفتێکی بنەڕەتیە لە هزری فەلسەفیدا و بگرە گرنگترین و ئاڵۆزترین گرفتەکانیەتی. لە هزری سیاسیی نوێشدا خەمی سەرەکی چۆنێتیی بەدیهێنانی ئازادی، یان چۆنێتیی بە کرداری نزیکبوونەوە بووە لێی ، واتە گۆڕینی بووە لە چەمکێکی تیۆرییەوە بۆ واقیع لە ژیاندا. تا ئەم ساتەش دیموکراسی باشترین ڕێگە، یان لانیکەم خراپترین ڕێگەی بەدیهێنانی ئازادی بووە.

لە ژیانی ڕۆشنبیری و سیاسیی ڕۆژنەشدا بەکارهێنانێکی بەرفراوانی ئازادی و دیموکراسی وەك دوالیزمەیەك دەبینین و بووەتە خەمی گـەورە لە فیکری سیاسیی عەرەبیدا. لەو نێوەشدا پێکداچوون و ئاوێتەبوونێکی زۆر هاتوەتە ئارا لەنێوان ڕزگاریخوازی و ئازادی و دیموکراسی، ئازادیی تاك و کۆمەڵگە و ئازادیی گەل و نیشتیمان. ئیتر هەر کەس و گرووپێك بوایە، لە توندڕەوترینیانەوە تا دیموکراسیترینیان، دەیتوانی چەمکەکانی ئـازادی و دیموکراسی بێ بەرانبەر بەکار بێنێت و هەر ئەمەش کێشەکانی ئەم دوو چەمکەیان زیاتر کرد. پەیماندانی ئەمریکاش بە دامەزراندنی ئازادی و دیموکراسی گرفتەکانیانی ئاڵۆزتر کرد و هەردووکیانی زیاتر تێکەڵ بە یەکتر کرد. پێدەچێت هەموو ئەمانەش دەرەنجامی نائامادەیی کەلتووری ئازادی و دیموکراسی نەبوونی بەشداریی دیموکراسییانە بێت لە کۆمەڵگەی عەرەبیدا، کە ئەمەش بەڕای ئێمە دووبارە دامەزراندنەوەی هزری فەلسەفی، سیاسی، کۆمەڵایەتی و کلتووریی ئازادی و دیموکراسیی لێمان دەوێت.

بێگومان ئازادی و دیموکراسی ئامانج و خواستی باڵای مرۆڤایەتین، بەڵام ئایا دەکرێت بە بێ گەشەسەندنێکی فراوان و سەرکەوتوو و چەسپاو لەوە نزیکببینەوە؟ ڕەنگە پرسی زۆر گرنگتر ئەوەبێت چۆن پێکهاتەی ئازادی و دیموکراسی بکرێتە هێزی بەرەو باڵابەر و ڕەسەنکردنی گەشەسەندن لە لایەك و خودی گەشەسەندنیش ببێتە بنچینەی بەهێزکردنی ئازادی و بەشداری و دادپەروەریی کۆمەڵایەتی لە

لایەکی ترەوە. لەم تێزەوە هەوڵی بەرفراوانی قسەکردن لە بارەی ئازادییەوە دەدەین.

أ/ ئازادی:

ئەزموونی مێژوویی هەر پرۆژەیەکی سیاسی، ئاینی، ئایدیۆلۆژی، یان تیۆری دەریدەخات چۆن هەمیشە دژیەکبوون لە نێوان هزر و مێژوودا دێتە ئارا، کۆمەڵناس و کەلتوورناسانیش جەخت دەکەنەوە کە گۆڕانەکان لە بونیادە مادییەکاندا لە گۆڕانە فیکری و ڕۆحی و کەلتوورییەکان بە گشتی خێراترن، چونکە بیروباوەڕ بە سروشت خۆپارێزە و سەرچاوەی دژبوونە دیالێکتیکیەکانی نێوان هزر و مێژووش لێرەدایە، بۆیە دەبێ بەردەوام چەمکە تیۆریەکان بە دەلالەتی ئەزموونی مێژوویی و دواین گۆڕانەکانی ڕاست، هەموار بکرێتەوە و تیۆرەکان هاورەوتی واقیعی مێژوویی بکرێن. لەوانەش چاوخشاندنەوە بە چەمکی ئازادی و ڕێگەکانی نزیك بوونەوە لە بەدیهێنانی.

ئازادی مافێکی بنچینەییە لەمافەکانی مرۆڤ و دەبێ سیستمە سیاسیەکان، هەر لە ستەمکاری دادپــەروەرەوە تا دەگاتە سیستمە کۆماری و دیموکراسیە هاوچەرخەکان، پەرۆشی چەسپاندنی ئەو مافە بن و ئەوەش گرنگترین بنەمایە لەبنەما دەستوورییەکانی تیۆری سیاسیی هاوچەرخ. ئازادی بنچینەیەکی گرنگیشە بۆ پەیمانی کۆمەڵایەتی. ئازادیی تاك"هاووڵاتی" لەم سەردەمەدا یەکێکە لە هاندەرەکانی بەشداریکردنی کارایانەی تاك لە کردەی گەشەسەندن و یەکێکیشە لە گرنگنترین ئاماژەکانی تواناداریی بۆ پرۆسەی گەشەسەندن.

ئازادی وەك ماف و پێداویستیەکی مرۆیی و نیشتیمانی پێویستیی بە پاساودان نیە، بەڵام فرەیی چەمکەکانی ئازادی و پەرەسەندنیان بەهۆی پەرەسەندنی پێداویستیەکانی مرۆڤ و پێشکەوتنی هۆشیاریی و دەرکەوتنی مەودای نێوان بیرۆکەی ئازادی و واقیعی کۆمەڵایەتیی مێژوویی بەڵگەنەویست و ئەو ڕەهەندە نوێیانەی لە کایەی بیرۆکەی ئازادیدا سەرهەڵدەدەن و وردەکارییەکانیشی، ئەمانە پرسی گەوهەرین و جارێکی تر جەختکردنەوە دەخوازن لە مافی ئازادی بە هەموو ڕەهەندە مرۆییە نوێکانیەوە، ئەمە لەلایەك، لەلایەکی تریشەوە، پرسەکە پەیوەندە بە ناوەڕۆکی ئازادی و فۆرمەکانی و چۆنێتیی بەدیهێنانیانەوە، چونکە ئازادی لە خودی خۆیدا چەمکێکی ڕوون نییە، هەروەك چەمکێکی تەواو کامڵیش نییە، مافێکی بەڵگەنەویستی لێهەڵبقولێت، بەڵکو چەمکێکی مێژووییە کە لە میانەی ململانێی نێوان هێزە کۆمەڵایەتیەکان و پەرەسەندنی کۆمەڵگەکانەوە ناوەڕۆك و مانا و دەلالەت و ڕەهەندی جۆراوجۆری وەرگرتوە، بەڵکو دەتوانین بڵێین مێژووی مرۆڤایەتی ڕەوتی بەدەستهێنانی ئازادییە.

1/ناوەڕۆکی ئازادی:

ئـازادی لە بۆشاییدا نییە، تەنها بابەتی بیرکردنەوەیەکی فەلسەفی، یان میتافیزیکی نییە هێندەی ئەوەی پەیوەندە بە کۆمەڵێك بابەت و ناوەڕۆکی

بەڵگەنەویستی کۆمەڵایەتی، ئابووری، سیاسی، فیکریەوە کە دەبێ تێڕوانینیان بۆ بکرێت و دەستنیشان بکرێن، بەڵکو ئەم بابەت و ناوەڕۆکانە هاوکات ئەو بارودۆخانەن کە خودی ئازادییان تێدایە. چونکە لەو بارودۆخانەدا رێگر و برەودەرەکان بە ئازادی پێکدێن، بۆیە وا دەبینین ئازادی پرۆژەیەکی تەواوکارە کە بەش بەش ناکرێت و کارکردنیش بۆ گۆڕینی بارودۆخەکان، یان سازکردنی بارودۆخی بەدیهێنانی ئازادی بە هەموو رەهەندە جیاواز و تەواوکارەکانیەوە کارێکی لەپێشینەی گرنگە.

لە لایەکی ترەوە، بوونمان وەك مرۆڤ ئاستی جیاوازی کۆمەڵایەتیی هەیە: ئاستی تاکە کەسی، یەکەمین کۆمەڵگە، ئاستی دامـەزراوەی مەدەنی، ئاستی وڵات و نیشتیمان، نەتەوە، کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی و هەموو ئەم ئاستانەش لە جۆرێك پەیوەندیدان و یەکتریش دیاریدەکەن، بگرە بە بێ یەکتری ناتوانین بیر لە هیچ کام لەو ئاستانە بە تەنیا خۆی بکەینەوە..(بێ ئەوەی لە رووی فەلسەفی و میتافیزیکیەوە و لەو ئاستانەدا بیر لە دەستگرتن بەسەر ئازادیدا بکرێتەوە)، بە تایبەتی لە ئێستای جیهانگەراییدا بە کۆی رەهەند و کاریگەریەکانیەوە. هەریەك لەو ئاستانەش کۆت دەخەنە سەر ئـازادی لە ئاستەکەی تردا، بۆیە دەبێ لە تێگەیشتنێکی بابەتیانەی شیاو بۆ کارپێکردن لە ئازادی ئەم خاڵە لەبەرچاو بگیرێت، چونکە تەنانەت لە کۆمەڵگەی دارستانیشدا ئازادی بە مانا رەهاکەی بوونی نییە، ئایا لەوێ یاسای دارستان پەیرەو ناکرێت؟ کەواتە دەبێ یاسا، یان گرێبەست" پەیمان"ێك هەبێت لە نێوان هاوڵاتیان و دەوڵەتدا پەیوەندییەکان رێکبخات.

بەڵام یاسا چییە؟ گەوهەری مانای هەر یاسایەك بێت، لە سەرەتای بوونی یاساوە تا ئەم سەردەمە، بریتیە لە دیاریکردنی ئەوەی رێگەی پێدراوە و ئەوەی قەدەغەیە و بەو پێیەش یاسا دەبێتە دەستنیشانکەری سنووری ئازادیەکی دەستەبەرکراو، بۆیە هەمیشە هەموو ئازادیەکی نێو گروپ، کۆمەڵگە، دەوڵەت، یان هەر قەوارەیەکی کۆمەڵایەتی، بابەتی دیاریکردن و رێکخستنە بە یاسا.

ئازادی بە هەردوو رەهەندە تیۆری و فەلسەفیەکەی شتێك لە ئانارشیزم لەخۆ دەگرێت. بەڵام لە رەهەندە کرداریە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکەدا، ئازادی بە جۆرەها فۆرمی جیاوازی بە میکانیزمی جیاواز بەرزەفتکراو رێکخراوە، دیاریکراوە، یان سەرکوتکراوە. لە رژێمە تۆتالیتاریزمەکاندا میکانیزمەکانی زۆرەملێ رەچاو دەکرێت. دیارە رژێمی ئاینی، سیۆکراتی، فاشیزم، چینایەتیش هەن. وێڕای سیستمی دیموکراسی کە لە هەموو میکانیزمەکانی تری سەردەم زیاتر قبوڵکراوە و هەموو رژێمەکانیش سیستمی دیاریکراوی خۆیان بۆ ئازادی هەیە.

کاکڵەی ناکۆکیی لە نێوان هێزە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکان لەسەر ناوەڕۆکی یاسا و لایەنگیریی بووە لە دارشتن و بەرجەستەکردنیدا. لەمبارەیەشەوە رۆشنبیرانی ئۆرگانیی هەموو چینێك، یان پێشەنگانی هۆشمەندی هەر گرووپێکی رێکخراو لە

کۆمەڵگەدا بە جیاواز لە یەکتر و بە پێی بەرژەوەندیی گروپ و کۆمەڵەکانیانەوە لە ئـازادی دەگەن و بەرژەوەندیەکانیش بە بارودۆخی کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئابوورییانەوە بەستراوەتەوە. یان با بڵێین، هەر گرووپ و کۆمەڵێك یاسای تایبەت بە خۆیان هەیە کە ڕێگە پێدراو و قەدەغە کراوەکانیان بۆ دیاری دەکات و لە روانگەی مافی ئازادی خۆشیەوە بێت، نابێت ئەو یاسایە پەك بخرێت. هەرچی یاسای گشتییشە کە گروپ و کۆمەڵەکان وێرای جیاوازبوونیان لە دیاریکردنی، دەبێ تەباییی لەسەر بنوێنن، چونکە ئازادی بۆ هەمووان دەستەبەر دەکات و مامەڵەیان لەگەڵیدا دیاری و ڕێکیش دەخات، بێگومان دەستوور فۆرمێکە لەفۆرمەکانی پەیمانی کۆمەڵایەتی و دەبێ لە سایەیدا هەموو گروپ و کۆمەڵەکان دەرفەتی پرۆژەی خۆیان هەبێت، بۆ ئەوەی هیچ کامیان ئەوی تریان پەراوێز نەخات.

أ/ شێوە و دەرکەوتەکانی ئازادی:

لە کۆمەڵگە هاوچەرخەکاندا ئازادی فۆرم و دەرکەوتەی زۆری هەیە، لەوانەش ئازادیی دەربرین، ئازادیی ڕۆژنامەگەری و بڵاوکردنەوە، ئازادیی خاوەنداری و مامەڵە پێکردنی، ئازادیی کار و بازرگانی و بـازارداری، ئازادیی کۆبوونەوە و حیزبایەتی و ڕێکخستن و کاری سەندیکایی، ئازادیی ژن و بیروباوەڕی ئاینی و دنیایی و ڕێگەدان بە سرووتەکانی. دەبێ هەموو ئەو ئازادیانەش بۆ هەمووان دەستەبەر بێت، چونکە کۆمەڵێك مافی تەواکاری یەکترن نابێت جیا بکرێنەوە. لە هەموو وڵاتێك و لە هەندێ کۆمەڵگەشدا داوای جۆری تر لە ئازادی دەکرێت، وەك ئازادیی کەمینە ئیتنیەکان بۆ بەکارهێنانی زمان و کلتوری تایبەت بە خۆیان، ئازادیی ڕێکخستنی حیزبی سیاسیی ئۆپۆزسیۆن، چونکە بوونی ئۆپۆزسیۆن بۆ ئەو کەمینانە دەرفەتێك دەبێت بۆ کاریگەری خستنە سەر بڕیارەکان و داواکاری بۆ شەفافیەت لە دەسەڵات و رەخساندنی هەلی لێپێچینەوە و...هتد.

بەڵام هیچ کام لەو ئازادیانە و لەهیچ کۆمەڵگەیێکدا ڕۆژێك لە ڕۆژان رەها نەبووە و نابێت، بەڵکو دەبێت ڕێکخەرێك لە دامەزراندن و کارپێکردنیدا هەبێت کە مافی تاکەکان دەستەبەر بکات لە بەرقەرارکردنی ئەو ئازادیە و ڕێکخستنی پەیوەندیەکانیان پێی. بەجۆرێك بنەمای ئەو ڕێکخستنە یەکریزیی کۆمەڵایەتی و سیاسی بێت لەچوارچێوەی دەوڵەت و نیشتیماندا تا دابەشنەبوون و بە دوژمن نەبوونی کۆمەڵگە و گروپەکان زامن بکات. لەو چوارچێوەیەشدا ئەم ئازادیانە بە بوونی دەستوورێکی دیموکراسی و چەسپاندنی پێوەرەکانی دامەزراوەیی و سەروەریی یاسا و ڕێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ و بەهێزکردنی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان و دانان بە بنەمای فرەیی سیاسی لەسەر بنچینەی هاوچەرخی نا ئاینی و نا ئیتنی بەهێزتر دەبێت.

دیموکراسی باشترین زەمانەتە بۆ بەدیهێنانی ئـازادی بە هەموو فۆرم و دەرکەوتە و ناوەڕۆکە جۆراوجۆرەکانیەوە، چونکە میکانیزمە دیموکراسیەکان

دەستەبەری ئازادی و هاوسەنگکەری هێزە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکان و هاوکات زامنی زیادەڕۆیی ئازادیی گروپێك بەسەر گروپەکانی تریشدا دەکات.

ب/ دیموكراسی:

دیموکراسی میکانیزمێکە بۆ نزیکبوونەوە لە ئازادی لەڕێی ڕێکخستنی ئازادیەوە لە کۆمەڵێك دامەزراوە و کەناڵدا، بۆیە دیموکراسی خودی ئازادی نییە ،هێندەی ئەوەی سیستمێکی دیاریکراوە بۆ بەدیهێنانی ئازادی و گۆرینی لە ئەگەری بەدیهێنانیەوە بۆ بە کردارکردنی. بەوجۆرەش دیموکراسی بە مانایەك لەماناکان ئازادی سنووردار دەکات، کاتێك لە چاکە و باشیە فەلسەفیە بەرفراوانەکانیەوە دەیکات بە بابەتی ڕێکخستن و بەرزەفتکاری.

لە رووی تیۆریشەوە هیچ کەس و گروپێکی سیاسی ناتوانێت بانگەشەی ئەوە بکات قسەی تەواو و یەکلاییکەرەوەی هەیە لەبارەی دیموکراسیەوە، گەر وابێت کەواتە پرسەکە دەرهەق بە دیکتاتۆرییش جیاواز نابێت، یان دەرهەق بە چەمکی دژ بە یەکی(دیکتاتۆریزمی دیموکراسی). بۆیە پێمانوانیە یەك مۆدێلی دیموکراسیی ئامادەکراو هەبێت بۆ بەرجەستەکردن لە هەموو کات و شوێن و هەموو کۆمەڵگەیەکدا، بەڵکو هەر کۆمەڵگەیەك بارودۆخ و کاری لە پێشینەی تایبەت بەخۆی هەیە، بەڵام ئەم چەمکی تایبەت بەخۆ بوونە چەمکێکی مەترسیدارە، چونکە لە زۆر باردا وەك پاساوێك بۆ رەتکردنەوەی وەرچەرخانە دیموکراسیەکان، یان بۆ رەتکردنەوەی دیدی دیموکراسیانەی جیاوازی هەندێ لە هێزە سیاسیەکان بەکار هێنراوە.

کەواتە دیموکراسی مومارەسەی سیاسیانەی کرداریە بۆ ماف ئازادای و میکانیزمی بەدیهێنانێتی. ئەو میکانیزمەش کۆمەڵێك رێوشوێن و شێوە لەخۆ دەگرێت کە لەمرۆماندا ناسراون و لە هەموو وڵاتانی جیهاندا بە پلە و ئاستی جیاواز ئیشیان لەسەر دەکرێت(پەرلەمانتاری، ئازادیی حیزبی سیاسی، ئازادیی بیرکردنەوە و رۆژنامەگەری، هەڵبژاردنی ئازادانە، سندوقی دەنگدان، ژووری نهێنی، دامەزراوەییبوون و دەسەڵاتی یاسا، گرێبەستی ئازادانە)، کەواتە سیستمی دیموکراسی ئەو سیستمە سیاسیەیە کۆمەڵگە بەپێی خواستی ئازادانەی خۆی بەرهەمی دێنێت، بەڵام پەیرەوکردنی دیموکراسی ئیشی خۆی بەدیناهێنێت و هەروا بە فۆرمی دەمێنێتەوە، ئەگەر لە پەروەردە و پێگەیاندنی کۆمەڵایەتیی نێو خێزان و خوێندنگە و دەزگاکانی بەرهەمهێنان و شوێنە ئاینیەکاندا مەرجە بابەتیەکانی دیموکراسی و کلتوری دیموکراسی بوونیان نەبێت، بۆیە ناشتوانین مۆدیلێکی ئامادە و کاملی دیموکراسی بەرجەستە بکەین، چونکە دیموکراسی دۆخێکە پلە بە پلە بونیاد دەنرێت و بابەتی کاری کۆمەڵایەتی، ئابووری، سیاسی، کەلتووری و پەروەردەکردنی بەردەوامە.

ئێمە دیموکراسی بەو ئەرکەدا دەناسینەوە کە لە کۆمەڵگەدا وەك میکانیزمێك

بۆ دووباره بەرهەمهێنانەوەی کۆمەڵگە و گەشەپێدانی بەپێی خواستی ئازادانەی تاکەکانی، واتە خواستی هۆشمەندانە و ئازادانەی هاووڵاتیان، بەجێیدەگەیەنێت. چەمکی هاووڵاتیی هۆشمەند و ئازادیش، بە تایبەتی لە وڵاتانی تازە پەرەسەندوودا، هەنگاوی یەکەمی رەوتی بەرەو دیموکراسی چوونە. کەواتە دەبێ بزانین هاووڵاتی کێیە؟

هاووڵاتیی ئازاد ئەو کەسەیە لە هەژاری و نەزانی و نەخۆشی و رەتداندن و ترس و دەماریگریی ئیتنی و تایفی ئازاد بووبێت، بۆیە ئەوانەی لەژێر هێڵی هەژاری و نەزانیدان هاووڵاتیەکی ئازاد نین، ئەگەر بە ئازادییش لەدایك بووبن. ژنی نەزان و رەتێنراو و کۆتکراو بە پاشکۆیەتی بۆ پیاو ژنێکی ئازاد نییە و ناشتوانێت بە ئازادی بڕیار بدات، هەرچەند لە یاسای گشتی و یاسای باری کەسێتییشدا کۆت و بەندی لەسەر نەبێت. ئەوانە بەهۆی نزمیی ئاستیی هۆشیارییان بە بەرژەوەندیە راستەقینەکانیان توانای بڕیاردانی ئازادانەیان نییە. هاوڵاتیی ئازاد و بەتوانا لە بڕیاردانی ئازادانە کەسێکە هۆشیاری هەیە بە بەرژەوەندیە تایبەتەکانی خۆی، یان تێکەڵکردنی بەرژەوەندیەکانی بە بەرژەوەندیی گروپ، یان کۆمەڵێکی بەرفراوانتر و بە تواناشە لە بونیادنانی خواست و ویستەکانی خۆی لەسەر ئەو بنچینەیە.

لێرەشدا پرسیاری بنەرەتی ئەوە دەبێت کە چۆن وا لە تاك بکەین هۆشیاریی هەبێت بە خواست و بڕیارەکانی؟ چونکە ئەزموونی دیموکراسی کە ملکەچی خواستی ئازادانەی هاوڵاتیی ئازاد بێت بە بێ دیاریکردن و ئامادەکردنی مەرجە کۆمەڵایەتی، ئابووری و کلتوریەکانی بڕیاردانی ئازادانە، دوور نییە دەسەڵاتی دیکتاتۆری و تۆتالیتار و دەمارگیر و رەنگە بازرگانی چەك و تەقەمەنی و مادەی هۆشبەر نەهێنێتە سەر حوکم.

کەواتە هەر گروپێکی سیاسی، هەر کۆمەڵگە و دەوڵەت و وڵاتێك دیموکراسیی بوێت دەبێ بارودۆخی بابەتی وخودی بۆ هۆشیاری بە بەرژەوەندیە راستەقینەکانی تاك و کۆمەڵگەکانی ساز بکات. کەواتە ئەو بارودۆخە کامەیە؟

دەتوانین بە ئاسانی بڵێین: ئەو بارودۆخە یارمەتیدەریان دەبێت لە خۆ رزگارکردن لە هەژاری، نەخۆشی، نەزانی، رەتاندن، دەمارگیری، ترس لە ئایندە. ئەو بارودۆخەیە بەهۆیەوە هەست بە شەرەفمەندیی خۆیان و تێکەڵبوون بە کۆمەڵگە و ئاسایشی کۆمەڵایەتی و یەکسانی لە دەرفەت و لە بەردەم یاسایەکی نووسراو لە دەستوورێکدا بکەن، کە زەمانەتی ئازادیی تاك و کۆمەڵگەکان بکات لە دەوڵەتدا و لەسەر بنچینەی تواناداری و کارراپەڕاندن و ئینتیما بۆ خاك و نیشتیمان بێت، نەك لەسەر بنچینەی خانەدانی و دەسەڵاتداری و ئینتیما تەقلیدییەکان و هەر ئەوەشە فەزای هاووڵاتیبوون.

بەڵام تاك، هاووڵاتی، مرۆڤ، ناوی هەرچییەك بێت، ناتوانێت بە راستی ئازاد بێت تەنانەت، گەر هەموو کۆت و بەندەکانیش لە یاسای گشتیدا لەسەر رەفتار و بیرکردنەوەی هەڵبگیرێت، ئەگەر ئەو مەرجە بابەتیانەی نەبێت کە باسیان

لێوەکرا. جەختکردنەوە لە پێداویستی و مافە ئابووری و کۆمەڵایەتیەکان، وەك مافی فێربوون، تەندروستی، ئیشکردن، هەستکردن بە ئارامی و ئاسایش، خاوەندارێتی، یەکسانی لەبەردەم یاسا، ئەمانەن بەرەو دیموکراسیمان دەبەن، یان زەمینەی بۆ دەرەخسێنن، بەبێ ئەمانەش قسەکردن لەبارەی ماف و ئازادیە سیاسیەکان بە دیموکراسیەکی شکلی رتووشکراومان دەگەیەنن.

کەواتە مەیدانی کارا بۆ کاری دیموکراسی بەر لە هەموو شتێك ئیشکردنە بۆ ئامادەکردنی ئەو مەرجە بابەتیانەی فاکتەرە خودیەکان دروست دەکەن و لە بەرزکردنەوەی هۆشیاری تاك و کۆمەڵگەکان و تواناداركردنیان لە بەئاگابوون لەبەرژەوەندی و خواست و بریاری ئازادانەیان لەسەر بنچینەیان نموونەگیری دەکـەن. هەر سیستمێکی سیاسیش ئاماژەکانی لەسەر ئەو بنچینەیە پەرەبسێنێت، نزیکترین سیستمە لە دیموکراسی و ئازادی بە هەردوو ئاستی تاکە کەسی و کۆمەڵایەتیەوە، ئیتر جۆر و شێوەی ئەو کۆمەڵگە سیاسیەی پێشەوایەتیی دەکەن هەرچۆنێك بێت، بەڵام دەستپێشخەری لە بڵاوکردنەوەی هۆشیاری و کلتوری دیموکراسی نابێت بارمتە بکرێت بەوەوە کە دیموکراسی بەدیهاتووە، بەڵکو دەبێ دەست بە بڵاوکردنەوەی هۆشیاری و کلتوری دیموکراسی بکرێت بێ پاساو هێنانەوە بە خۆ ئامادەکردنەوە بۆ بەدیهێنانی مەرج و پێداویستیەکانی. لە گرنگترین بنەماکانی هۆشیاری و کلتوری دیموکراسییش:

1- رێزگرتن لە رای بەرانبەر.

2- قبوڵکردنی جیاوازی لە راوبۆچووندا.

3- بڕوابوون بە پێکەوەژیانی ئاشتیانەی کۆمەڵایەتی لەگەڵ خەڵکانی جیاواز لە بیروبۆچوون و قەناعەتە سیاسی و ئاینیەکان.

4- رێزگرتن لە پلورالیزمی کۆمەڵایەتی، نەتەوەیی، ئیتنی، ئاینی، تایفی و بڕوابوون بە یەکسانی لە مافەکاندا بۆ هەمووان.

5- ملکەچبوونی کەمینە بۆ رای زۆرینە و رێزگرتنی زۆرینە بۆ رای کەمینە.

6- جیاکردنەوەی هەر سێ دەسەڵاتی یاسادانان، دادگا، جێبەجێکار.

7- سەربەخۆیی تەواوی دەسەڵاتی دادگا و پێکهێنانی ئەو دەسەڵاتە لەڕێی هەڵبژاردنەوە.

8- دەستەبەرکردنی کەناڵەکانی بەشداریکردن لەو بڕیارە یەکلاکەرەوانەی پەیوەندن بە وڵات و کاروباری گشتییەوە.

9- ئازادیی رۆژنامەگەری و دەربڕین و بیروباوەر و ئاینداری.

10- ئازادیی پێکهێنانی حیزب و رێکخراوی کۆمەڵایەتی، کەلتووری و ئەنجوومەن و سەندیکا و سەربەخۆیی تەواویان لە دەسەڵاتی دەوڵەت.

11- بڕوابوون بە مافی مرۆڤ لە ژیانی شکۆمەندانە و باوەڕداری و بوونی مافی

هاوڵاتیبوون و خزمەتگوزاریی گشتی و سامانی مادی و کلتوریی وڵات.

12- شەفافیەتی حکومەت و مافی گەیشتن بە مەعریفە و زانیاریەکان.

13- یەکسانبوونی ژن و پیاو لە مافە مرۆڤایەتی و سیاسی و کۆمەڵایەتیەکان.

14- کەمکردنەوەی جیاوازیە چینایەتیەکان و بەدیهێنانی ئاشتیی کۆمەڵایەتی و ئاسایشی ئابووری بۆ هەمووان.

ئەمانە هەموو پێداویستیە فراوانەکانی دیموکراسی نین، بەڵکو گرنگترین بنچینەکانی پەیرەوکردنی ژیانێکی دروستی دیموکراسیانەیە کە ببێتە هۆی نەهێشتنی سەرکوتکاری و تاك دەسەڵاتی و تۆتالیتاریزم. دەبێ ئەمانەش ببنە پێکهێنەری رەگەزەکانی کلتورێکی گشتی بۆ هەر کۆمەڵگەیەك خواستی بە دیموکراسی بوونیان هەبێت.

باشترین میکانیزمی کارکردنیش بۆ بەدیهێنانی دیموکراسی تا ئەمڕۆشمان، دامەزراوەیی بوون و بە دەزگاییکردنی بەشداریی سیاسیە.

1- دامەزراوەیی بوون و دیموکراسی:

دامـەزراوەیـی بوون لە گرنگترین مەرجەکانی نزیکبوونەوەی کرداریە لە دیموکراسی چونکە دەبێتە میکانیزمی کاری کۆمەڵایەتیی عەقڵانی و دادپەروەرانە کە دەبێ هەموو تاکەکان لەبەردەم پێوەرەکانی دەزگا و یاساکانی کارکردندا یەکسان بن.(بروانە، بەشێکی ئەم کتێبە: "گەشەسەندن و کلتوری بە دەزگابوون" کە بە ناونیشانی:"چەمکی دامەزراوە"یە).

ئەو بنەمایەی بیرۆکەی بە دامەزراوەبوونی لەسەر دادەمەزرێت، بە وردی پابەندبوونە بە پێوەرەکانی کارکردن و رێکخستنی نووسراو و راگەیەنراو بۆ کارمەندانی دەزگاکە و مامەڵەکاران لەگەڵیدا. بە جۆرێك لە رۆشنایی پەرۆشی بۆ کارکردن بە پێی" شەرعیەتی یاسایی" کە دەزگا پشتی پێدەبەستێت، ئەدای کاری دەزگاکە راستبکاتەوە، بەوجۆرەش بانگەشەکردن بۆ بە دامەزراوەیی بوون دەبێتە بانگەشە بۆ دیموکراسی، چونکە بە دامەزراوەکردنی پەیوەندیە ئابووری، سیاسیەکان یەکسانیی تاکەکان دەگەیەنێت لە بەردەم یاسادا، بە چاوپۆشی لە ئینتیما و ئاست و چین و توێژەکانیان.

بە پێی بیرۆکەی بە دامەزراوەبوون، دەبێ دەوڵەت، یان حکومەت، کارەکانی بە شێوازێکی فەرمی، نەك کەسێتی، جێبەجێ بکات و هیچ کەس و کەسایەتی و هەوڵێکی خودی و چینایەتی دەست لە جێبەجێکردنی کارەکان نەدات، واتە دەبێ هەموو فشارێکی کۆمەڵە، سیاسی تەقلیدی ، ئایدیۆلۆژیەکانیش لە کاروباری ئیداری دوور بخرێنەوە، کە دواجار دەمانگەیەنێتە یەکسانبوونی هاووڵاتیان و ئەمەیش گرنگترین مەرج، یان رەهەندە لە مەرج و رەهەندەکانی دیموکراسیبوون.

2- دیموکراسی و کۆمەڵی مەدەنی:

لە نێوەندە رۆشنبیری و سیاسیە عەرەبیەکەدا و لە کۆتاییەکانی هەشتاکانی سەدەی بیستەمەوە، پرسی کۆمەڵی مەدەنی و پەیوەندیی بە دەوڵەت و کۆمەڵی سیاسیەوە وروژێنرا، بایەخدانیش بەم پرسە هاوکات بوو لەگەڵ" رووخانی گەورە"ی یەکێتیی سۆڤێت و کۆمەڵگەی ئەورووپای خۆرهەڵات و هاوکاتیش بوو لەگەڵ مشتومڕ و قسەکردن لە بارەی کۆمەڵی مەدەنی و دەزگاکانی و بایەخ و گرنگیی لەگەڵ نوێبوونەوەی بایەخدان بە پرسەکانی عەلمانیەت، دیموکراسی، ئازادیی تاکە کەسی، لیبرالیزم، کێشەی رۆشنبیری و رۆشنبیران، جیهانگەرایی ئابووریی بازاڕ و هەموو ئەو گرفتە قووڵانەی لەم چەمکانە کەوتنەوە.

کۆمەڵی مەدەنیش زاراوەیەکە مەبەست لێی کۆمەڵێك دەزگا و کۆمسیۆنی سیاسی، کۆمەڵایەتی، کلتوریی خۆبەخشانەیە کە بەرژەوەندیی هێز و گروپەکانی کۆمەڵگە دەنوێنێت، وەك یەکێتی و کۆمەڵە رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ئابووریەکان کە دەبێ سەربەخۆیانە لە دەسەڵاتی دەوڵەت کار بکەن و ببنە قورسایی هاوسەنگکەری دەسەڵات بە مەبەستی زامنکردنی نەبوونی بە دەسەڵاتێکی ستەمکار.

سەربەخۆیی دەزگاکانی"کۆمەڵی مەدەنی" پەیوەندە بەچەمکی"ئازادیە مەدەنی" ەکانەوە، ئەم ئازادیانەیش: ئازادیی قسەکردن و نووسین و بڵاوکردنەوە و بیرباوەڕ و کۆبوونەوە دەگەیەنن و ئەم ئازادیانەیش پەیوەندن بە چەمکی" مافە مەدەنیەکانەوە"، واتە ئەو مافانەی یاسا بۆ هەموو دانیشتوانی دەوڵەت دەستەبەریان دەکات. لەمبارەیەشەوە دەبێ جیاوازی بکەین لە نێوان" مافە مەدەنی" و "مافە سیاسیەکان"، چونکە مافە مەدەنیەکان لە مافە سیاسیەکان فراوانترن و پەیوەستیشن بە دەستنیشانکردنی دەسەڵاتداران و بەشداریکردن لە پرسە سیاسیەکان و حوکمدا. دەوڵەتیش بە سیفەتی ئامراز و دەزگایەك بۆ دەسەڵات، چوارچێوەی سیاسی و یاسایی" کۆمەڵی مەدەنی" پێکدەهێنێت، بۆیە سەربەخۆیی دامودەزگاکانی کۆمەڵی مەدەنی رکابەریی دەوڵەت ناگەیەنێت هێندەی بوونی پەیوەندیەکی دینامیکی لە نێوانیاندا دەگەیەنێت،(واتە لە نێوان کۆمەڵی مەدەنی و دەوڵەت دا)، نەگۆڕانی ئەو پەیوەندیە بۆ پەیوەندیەکی پاشکۆیەتی و گرێدانی کۆمەڵی مەدەنی بە"کۆمەڵی سیاسیەوە" دەوڵەت"، و هاوکات کۆمەڵی مەدەنییش نەچێتە خزمەتی دەوڵەتەوە لە بریی ئەوەی دەوڵەت لە خزمەتی کۆمەڵگەدا بێت.

ئەمجۆرە تێگەیشتنە لە کۆمەڵی مەدەنی وێناکردنێکی سیاسی دەخوازێت کە رێز لە مافە سیاسی و مەدەنیەکانی هاوڵاتیان بگرێت و کەشێکی ئازادانەی فرەیی فراوان بۆ چالاکیەکانیان برەخسێنێت و وەڵامیشی هەبێت بۆ مافیان لە ئازادی و بەشداریی سیستماتیکانە لە بەڕێوەبردنی کۆمەڵگەدا.

کۆمەڵی مەدەنی چەمکێکی نوێیە و لە سەرەتاکانی نیوەی دووهەمی سەدەی

حەڤدەوە سەریهەڵداوە و لە میانەی ڕەوتی پەرەسەندنی کۆمەڵگەی ئەورووپیی هاوچەرخەوە گۆرانی بەسەردا هات، بەو پێیەش زادەی وەرچەرخانە لە سیستمی کۆمەڵایەتی سیاسیی دەرەبەگایەتیی تەقلیدیەوە بۆ سیستمی لیبرالیزمی سەرمایەداریی هاوچەرخ و پەیوەندیشی بە ئەزموونی لیبرالیزمی سیاسیی خۆرئاواییەوە، وەك چەمکیش سەر بە کایەی مەعریفیی سیاسیە.

بۆیە، بەهۆی بانگەشەوە بۆ تایبەتمەندێتی، ڕەنگە هەندێ پێیانوابێت چەمکی کۆمەڵی مەدەنی چەمك و سیستمێکە لە ڕەوتی ژیار و کلتوری خۆرئاواوە دامەزرابێت و لەگەڵ تایبەتمەندێتی و کلتوری عەرەبیماندا ناگونجێت، بەو هۆیەشەوە لە جێگەی "کۆمەڵی مەدەنی" چەمکی " کۆمەڵی ئەهلی" دێننە ئارا کە بەلای ئێمەوە ئاڵۆزی و ناڕوونیی تێدایە، بە تایبەتی کە ڕەهەندێکی سیاسیی پێبدرێت، چونکە لە ئێستادا زیاتردەبێتە هۆی دابەشبوون و پەرتبوونی کۆمەڵگەی عەرەبی. کۆمەڵی ئەهلی بەرمەبنای پەیوەندی و ئینتیما تەقلیدیە پێش نەتەوەیی و نیشتیمانیەکانە کە دەکرێت لە سەر بنچینەی دابەشبوون و زیاتر پەرتبوون دووبارە کۆمەڵگەی عەرەبی بونیاد بنێتەوە. بەڵام کۆمەڵی مەدەنی کۆمەڵگەیەکی هاوچەرخ و بەرمەبنای گرێبەست و پەیمانە، نەك بەرمەبنای لایەنگیری و ئینتیما و پەیوەندیە تەقلیدییەکانی وەك(ئاین، هۆز، خزمایەتی، تایفە...هتد).

لەم چوارچێوەی جیاکردنەوەی کۆمەڵی مەدەنی لە کۆمەڵی ئەهلیەدا، دەتوانین جەخت بکەینەوە لەوەی کە لە ڕێکخراوەکانی کۆمەڵی مەدەنیدا وزە و توانای پێشکەوتنخوازانەی نیشتیمانی هەیە لەدژی کۆمەڵی ئەهلییەکە بوەستێت کە لەسەر بنچینەی تایفی دامەزراوە و شیمانەی دەمارگیری و پەراوێزخستنی نادیموکراسییانەی تێدا پەیرەو دەکرێت، واتە دەشێت قورساییەکی هاوسەنگکاری ئینتیما پێش نیشتیمانیەکان و خواستی تۆتالیتاریزمی نا لێبووردەی تێدا ببینین کە لە نێو خودی خۆیدا سەرهەڵدەدات، زیاتر لەوەی قورسایی ڕاگرتنی هاوسەنگیی دەسەلات بێت، واتە گەشەسەندنی هێزەکانی کۆمەڵی مەدەنیی هاوچەرخ دەتوانن دەوڵـەت سیستمی سیاسی بەهێز بکەن، چونکە ئەو هێزە کلتور مەدەنیانەن کەفوکوڵی خواستەکانی دەمارگیری و وەرچەرخانیان بۆ فەندەمێنتال و هێزی توندرەوی کۆمەڵگە دواخەر کەمدەکەنەوە.

بە پێچەوانەی ئەوەی ئێستا باوە، هاندانی کۆمەڵە مەدەنیە هاوچەرخەکان و سەرپەرشتیکردنیان و ئیشکردنی خەڵکی تیایاندا دەیانکاتە شوێنی پەروەردەکردنی هاوڵاتیان" پەروەردە کردنێکی مەدەنییانە"ی ئەوتۆ یەکەمین ئینتیما و لایەنگیرییان بۆ نیشتیمان بێت.(لە بـارەی چەمکی پـەروەردەی مەدەنییەوە دەکرێت بڕوانینە بڕگەیەك بە ناونیشانی" کلتوری هاوڵاتیبوون" لە بەشێکی تری ئەم کتێبەدا).

واقیعیش دەریدەخات کە گۆڕانکاریەکانی دە ساڵەی دوایـن، لە سایەی کاریگەریەکانی جیهانگەرایی و شۆڕشی زانیاریەکان و پەیوەندی و گەیاندن

و چاكسازيە ئابووری و ليبراليەكان، وايانكرد خەڵكی لە هەر شوێنێك بن تا رادەيەكی زۆر هەوايەكی جيهانيی دەستەجەمعی هەڵبمژن و ئاستی هۆشيارييان بە زۆرێك لە خواستە كۆمەڵايەتی، سياسی، كلتوورييەكان بەرز بێتەوە، داخوازيی بەشداريكردنی سياسيش گەشەبسێنێت و سەرچاوەی نوێی هێزيش دروستبێت و بووە هۆكاری گۆڕينی سەنتەر و ئاراستەكانی هێزە سياسی، كۆمەڵايەتيەكان لە هەموو كۆمەڵگەكاندا. ئەو گۆڕانەی پێكادانە فيكری و سياسی و ديالۆگەكان لەبارەی كۆمەڵی مەدەنی و مافەكانی مرۆڤ و ديموكراسی و بازار رەنگدانەوەی بوون.... دەبێ لەو هەلومەرجە نوێيانەيشدا جارێكی تر بير لە رێگە و شێوەكانی ئيدارەدانی دەوڵەت و كۆمەڵگە بكرێتەوە، بەڵام خواست و داوای سەقامگيريی سياسی و يەكرزيی نيشتيمانی و ئاسايش و يەكريزيی كۆمەڵايەتی هەميشە خەمی گەورەی سيستمە سياسيەكان بووە كە ئەوان بۆ ماوەيەكی دووررودرێژ بەردەوام پشتيان بە سەنتەريزمی دەوڵەت بەستبوو. بۆيە لە ئاستی ئەمجۆرە سيستمانەدا هەميشە چەندين پرسيار لە ئارادا بووە:

چۆن پەيوەنديی نێوان دەوڵەت– سيستمی سياسی دابرێژينەوە، بێئەوەی ئاوێتەبوونی كۆمەڵايەتی و نيشتيمانی و سەقامگيريی سياسيی گرنگ و پێويست بۆ رووبەڕووبوونەوەی گۆڕانكاريە نێودەوڵەتی و ئيقليميەكان لەدەستبدەين، كە ئيش لە نێوجەرگەی قەوارەی ناوخۆييمان دەكەن؟

چۆن دەتوانين وەڵامدانەوەمان هەبێت بۆ داخوازی و پێويستيەكانی كۆمەڵی مەدەنيی ئازاد و سەربەخۆ لە دەوڵەت، بێئەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت لاواز بكەين، كە هێز و دەسەڵاتی سەنتەريزمی و تەقليديی دەوڵەت زامنكاری سەقامگيری و پێكەوە بوونی نيشتيمانيە؟

چ شتێك پێشگيری دەكات لە نەهاتنە ئارای دەمارگيری و دابەشبوونە جۆراوجۆرەكانی ململانێكاری كە لە كۆمەڵی مەدەنيدا بەدوور نازانرێت و رێگر دەبێت لە سەرهەڵدانی گرووپی پێكادەر و دژ بەيەك؟

ئايا رەخساندنی ئازادييەكان بۆ پێكهێنانی رێكخراوەكانی كۆمەڵی مەدەنيی سەربەخۆ دەرەنجامی خراپی لەسەر شيرازەی كۆمەڵايەتی و يەكێتيی خاك و يەكريزيی سياسيی دەوڵەت و كۆمەڵگە نابێت؟

واقيعی حاڵيش پێمان دەڵێت كە هێشتا تەمومژی چڕ بەسەر وەڵامی ئەم پرسيارانەوەن و هێشتا لە سايەی هەلومەرجە نێودەوڵەتی و ئيقليمييە زۆر هەستيارەكاندا، ترسێكی فەرمی هەيە لە ئەگەری هەڵوەشانەوە و تێكچوونی شيرازەی كۆمەڵايەتی و نيشتيمانی و دەسەڵاتی دەوڵەت كە زامنكاريانە.

بەڵام وێرای هەموو ئەوانەش، دەبێ ئاگاداری ئەوە بين كە رەنگە ئەمجۆرە پرسيار و گرفتانە وەك پاساوێك بۆ خۆ دزينەوە لە گۆڕانكاريی پێويست و وەڵامدانەوەی خێرای پێويستی و داخوازيەكان بۆ ئازادی و ديموكراسی بەكاربهێنرێن، بگرە رەنگە ئەو پرسيارانە بگەڕێنرێنەوە بۆ پرسيارێكی گەورەتری

پەیوەند بە سیستمی سیاسی خۆی و هۆکارەکانی بێتوانایی، یان چارەسەر نەکردنی ئەو کێشە گرنگانە.

بەهەرحاڵ و لە لایەنێکی تری بابەتیەوە، کۆمەڵێکی مەدەنیی رەسەن لە سەرهەڵدانداية، چونکە کرانەوە و چاکسازیە ئابووری"لیبرالی ئابووریە سنووردارەکان" چەندە هەموارکراو بێت و تێگەیشتنێکی لۆکاڵییان بۆ کرابێت و هاوکات بنەمای فرەیی ئابووری و هاوشێوەکانیشی، هێزی نوێی ئابوورییان هێنایە ئارا و گەشەپێدا و لە پێناوی بەرژەوەندیەکانیان داوای پشکی سیاسیی و بەشی خۆیان لە بەرێوەبردنی کۆمەڵگە و دەوڵەت دەکەن. لە راستیشدا ئەو هێزە نوێیانە پێکهاتوون و تاکەکانی تەنها بە پارێزگاریی یاسایی بۆ ئەوەی هەیانە قایل نابن و داوای ئەوەش دەکەن لە دەرکردنی بڕیاری کاریگەر بۆ سەر ئەوەی هەیانە رۆڵیان هەبێت.

واتە رەوتی کۆمەڵگەی نوێ پەیوەندیەکی سیاسی تایبەت دێنێتە ئارا لە نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگەدا. دووبارە پەرەدانیش بە میکانیزمی بەرێوەبردنی دەوڵەت و کۆمەڵگە وەك دەبینین و دابەشکردنەوەی رۆڵەکان لە نێوان دەسەڵات و کۆمەڵی مەدەنیدا، هەر تەنها داخوازیەکی دیموکراسیانەی نوخبە رۆشنبیری کۆمەڵی مەدەنی نییە، هێندەی ئەوەی پێویستیەکی بابەتیانەیە کە ئەگەر درەنگ وەختیش بێت، خۆی بەسەر دەوڵەتا دەسەپێنێت، چونکە پێویستیەکە وێرای فاکتەر و ئاسەوارە دەرەکیەکانی، یان هاوکاتیی لەگەڵ هەلومەرجە نێودەوڵەتییەکەدا، لە ناوخۆوە سەرهەڵدەدات.

لەوانەوە کە باسمان کردن، پێمانوایە ئامادەکردنی هەلومەرجی بابەتی بۆ دیموکراسی پرۆسەیەکی هاریکارییانەی تەواوکارە لەگەڵ سازکردنی هەلومەرجە کۆمەڵایەتی، کلتوری، مافەکانی کۆمەڵی مەدەنیی هاوچەرخدا.

3- هاوڵاتیبوون و دیموکراسی:

چەمکی هاووڵاتیبوون چەمکێکی بنچینەیی دیموکراسیە، بۆ نەهێشتنی بە هەڵە تێگەیشتنیش، بنەمای هاووڵاتیبوون لابردنی ئینتیماکانی تر ناگەیەنێت، هێندەی دووبارە رێکخستنەوەیان دەگەیەنێت لە هەستی گشتیدا، بە جۆرێك ئینتیما بۆ نیشتیمان و دەوڵەت و یاسای مەدەنی بکەوێتە پێش هەموو ئینتیماکانی تری وەك خێزان، هۆز، ئاین، تایفە، ئیتنەوە. هەروەك مامەڵەکردن لەگەڵ تاکەکانی کۆمەڵگەدا دەگەیەنێت لەسەر ئەو بنەمایە. پەیوەستیی نێوان دیموکراسی و هاووڵاتیبوونیش لێرەوەیە، کە بەهەمان شێوە مامەڵەکردن لەگەڵ هاووڵاتیاندا لەسەر ئینتیمایان بۆ دەوڵەت و ملکەچبوونیان بۆ یاسای مەدەنی و تواناداریان وەك هاووڵاتی دەسەپێنێت، نەك لەسەر ئینتیما و ناسنامەی ئاینی و ئیتنییان. هەر ئەوەش ئازادیی دەربرین لە ناسنامە و ژیانی مەدەنی و سیاسی بۆ تاك و کۆمەڵگەکان لە چوارچێوەی ئەرك و مافەکانی هاووڵاتیبوون لە دەستوورێکی

مەدەنیدا دەستەبەر دەکات.

بۆ لابردنی پارادۆکسی ئەگەر لێکراو لە نێوان ناسنامە و ئینتیما تەقلیدیەکانی نێوان چەمکی هاوولاتیبوون و ئینتیما بۆ نیشتیمان، دەبێ کلتوری مەدەنیەت لە کۆمەڵگەدا بلاو بکرێتەوە. دەبێ پرۆژەی سیاسیی دیموکراسی پرۆژەیەك بۆ بلاوکردنەوەی کەلتووری مەدەنیەت لە ئەستۆ بگرێت، وێرای بونیادنانەوەی کەلتوور و پەروەردەی نیشتیمانی لەسەر مەعریفەیەکی زانستی لە لایەك، لەسەر یاسای مەدەنی و دەستوور و مافەکانی مرۆڤ لە لایەکی ترەوە، بۆ سازکردنی هەلومەرج و رای گشتی بۆ قبولکردنی جیاوازی لە ناسنامە و ئینتیما مەدەنیەکان، بە دانانی بە فرەیی و بە مافێکیش لە مافەکانی مرۆڤ نەوەك پارادۆکس بێت.

سەرچاوە:

- کتێبی (الثقافة والمجتمع) د. سەمیر ئیبراهیم حەسەن، لە بلاوکراوەکانی، دار الفکر 2007.

دیموکراسی چییە؟

رۆبیرت داڵ
لە فارسییەوە: ئازاد عەلی حەسەن

ئێمە هەمووومان کۆمەڵێك ئامانجمان هەیە کە خۆمان بەتەنیا ناتوانین بەدەستی بهێنین، لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانین لەگەڵ ئەو کەسانەی کە هەمان ئامانجیان هەیە بە هەندێکیان بگەین.

وێڕای ئەمە گریمان بۆ گەیشتن بە ئامانجە هاوبەش و تایبەتەکان، ئێوەو سەدان کەسی تر ڕێکبکەون و ئەنجومەنێك پێکبهێنن. ئیتر ئامانجەکانی ئەم ئەنجومەنە شێوەیەکی دیاریکراو چییە؟ دەیخەینە لاوە تا بەتەواوی لەسەر پرسی ئەم بەشە چڕبینەوە، واتە بزانین دیموکراسی چییە؟

وای دابنێ لە یەکەمین کۆبوونەوەی ئەنجومەنەکەتاندا زۆربەی ئەندامان پێشنیار بکەن کە ئەنجومەن پێویستی بە پەیڕەوێك هەیە. ئەم پێشنیازە پەسەند دەکرێت. وا دیارە تۆ لەم بارەیەوە شارەزایت هەیە، یەکێك لە ئەندامان پێشنیار دەکات کە تۆ ڕەشنووسی ئەم پەیڕەوە بنووسی و لە کۆبوونەوەی داهاتووی ئەنجومەندا لەگەڵ خۆتدا بیهێنەرەوە، تا ئەندامانی تری ئەنجومەن پیایدا بچنەوە. ئەم پێشنیارە بە گەرمی قبولدەکرێت.

بۆ قبوڵکردنی ئەرکێکی لەو جۆرە تۆ بابەتێك بەم ناونیشانە دەخەیتەروو:

"من هەستدەکەم درکم بە ئامانجە هاوبەشەکانمان کردووە، بەڵام دڵنیا نیم کە چۆن دەبێت بڕیارەکانی خۆمان بدەین. بۆ نموونە: ئایا ئێمە پەیڕەوێکمان دەوێت کە دەسەلات بدات بەتواناترین و بە ئاگاترین ئەندامان کە بتوانن هەموو بڕیارە گرنگەکانی ئێمە دەربکەن؟ ڕیزبەندیەکی لەم جۆرە نەك تەنیا مایەی دەستەبەری کۆمەڵێك بڕیاری ژیرانەترە، بەلکو دەبێتە مایەی پێشگرتن لە بەفیڕۆدانی کات و هەوڵی ئێمەش بەهەدەر ناروات. ئەندامانی ئەنجومەن بە زۆرینەی دەنگ ئەم جۆرە ڕێگەچارانە ڕەتدەکەنەوە. یەکێك لەو ئەندامانە کە من ناوی دەنێم "وتەبێژی سەرەکی" بەمجۆرە بەڵگە دەهێنێتەوە:

" لە بواری گرنگترین ئەو کێشانەی کە پەیوەندیان بەم ئەنجومەنە هەیە، هیچکام لە ئێمە ئەوەندە ژیر نییە کە دیدگاکانی بۆخۆی ببێتە جێگەی پەسەندی هەمووان. تەنانەت ئەو کاتەش کە هەندێك لە ئەندامان لە بواری تایبەت بەو مەبەستەدا لەوانیتر بەئاگاترو شارەزاتریش بن، هێشتا ئێمە دەتوانین بابەتە

پێویستەکانی ئەو بوارە فێربین. هەڵبەت پێویستە بەر لەوەی بڕیاربدەین، باس و ڕاوێژ و دواتر بڕیاردان لەبارەی سیاسەتە ڕێژەییەکانەوە، یەکێکە لە هۆیەکانی دامەزراندنی ئەم ئەنجومەنە، بەڵام هەمووماْن بەرادەیەك خاوەن ڕاین لەبارەی بەشداریکردنی ئەو ڕاوێژو بڕیارانەی سەبارەت بەو سیاسەتانەی کە ئەنجومەنەکەمان دەبێت دەبێت ڕەچاوی بکات. سەرەنجام پەیڕەوەکەی ئێمە دەبێت لەسەر ئەم گریمانەیە دابڕێژرێت. ئەم پەیڕەوە دەبێت مافی هەمووماْن لە بەشداریکردنمان لە بڕیارەکای ئەنجومەن دەستەبەر بکات. بە شێوەیەکی ڕاشکاوانە دەتوانرێت بوترێت، چونکە ئێمە بە یەك ئاست خاوەن ڕاین، پێویستە بە شێوەیەکی دیموکراتیانە فەرمانڕەوایەتی خۆمان بکەین".

بە قسەکانی دوایدا دەردەکەوێت کە دیدگای وتەبێژی سەرەکی لەگەڵ ڕوانگەی زۆرینەی ئەنجومەندا چونیەکە. وێڕای ئەمە تۆ ڕازیدەبیت بەوەی کە پەیڕەونامەیەکی هاودەق بەم بنەمایانە دابڕێژێت، بەڵام هەر کە دەستان بە کارەکە کرد زۆر زوو درك بەوە دەکەیت کە ئەو ئەنجومەن و ڕێکخراوە جیا جیایانەی کە خۆیان بە (دیموکراتیك) دەزانن پەیڕەونامەیەکی زۆر جیاواز لە یەکتریان هەیەو، تەنانەت یاسای بنەڕەتی وڵاتانی دیموکراسیش لە هەندێ بواری گرنگدا جیاوازیان هەیە.

یەکێك لەو نمونانە یاسای بنەڕەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایە، کە هەم پێشبینیکردووە بۆ سەرۆکی هێزی بەڕێوەبەر لە لیژنەی سەرۆکایەتی کۆمار و هەم پێشبینیکردووە بۆ هێزی یاسا دانەری بەتوانا لە لیژنەی کۆنگرێس (ئەنجومەنی یاسادانان) و هەرکام لەم دوانە سەربەخۆیە لەویتر. لە بەرامبەریشدا زۆربەی وڵاتانی ئەوروپا سیستەمی پەرلەمانیان هەڵبژاردووە، کە تیایدا سەرۆکی هێزی بەڕێوەبردن کە سەرۆك وەزیرانە، لەلایەن پەرلەمانەوە هەڵدەبژێردرێت. دەتوانرێت بە سانایی ئاماژە بە زۆر جیاوازی گرنکی تر بکرێت. وادیارە کە هیچ یاسایەکی بنەڕەتی "دیموکراتیك" تایبەت بە تاك نییە. وردە وردە تۆ دەکەویتە ئەم بیرکردنەوەی کە ئایا ئەم یاسا بنەڕەتیە جیاوازانە، شتێکی هاوبەش لەنێوانیاندا هەیە کە پاکانەی بانگەشەکردنی " دیموکراتی"بوونیان بکات یان نا؟ ئایا هەندێکیان لەوانی تر دیموکراتیتر نین؟ لە بنەڕەتەوە مانای دیموکراسی چیە؟ بەڵام بەداخەوە زۆر زوو تێدەگەین کە ئەم دەستەواژەیە بەزۆر شێوازی جیاجیا لێکدەدرێتەوە. وێڕای ئەمە، تۆ ژیرانە بڕیار دەدەیت ئەم لێکدانەوە بێمانایانە لەبەرچاو نەگریت، چونکە ئەرکێکی تایبەتتان گرتوەتە ئەستۆ، ئەویش بریتیە لە تۆمارکردنی ئەو بنەماو ڕێسایانەی کە دەربارەی چۆنیەتی بڕیارەکانی ئەنجومەن جێگیر دەکرێن، واتا نووسینی پەیڕەونامە. ئەو پەیڕەونامەیەی ئێوە دەبێت لەگەڵ بنەمایەکی سەرەتاییدا یەکبگرێتەوە: ئەم بنەمایە دەبێت لەگەڵ گشت ئەندامان "لەژێر ئاڵای پەیڕەونامە"دا وا ڕەفتار بکرێت کە بڵێیت ئەوان هەموویان بۆ بەشداری لە ڕەوتی بڕیاردانانەی لە بارەی ئەو ڕێبازەی کە ئەنجومەن دەبێت بیگرێتەبەر وەکو یەك

خاوەن ڕان. ئەمە سەرەڕای چاوپۆشیکردن لەمەی کە ئەندامانی ئەم ئەنجومەنە لە بوارەکانی تردا چ پەیوەندییەکیان بەیەکەوە هەیە، لە بەڕێوەبردنی ئەم ئەنجومەنەدا پێویستە هەموویان لەڕووی سیاسیەوە یەکسان بن.

پێودانگەکانی دیموکراسی:

لە دارستانی زۆر چڕوپڕی بۆچوونەکانی پەیوەست بە دیموکراسی، ئایا دەتوانرێت ئەو پێوەرانە دەستنیشان بکرێت بۆ بەڕێوەبردنی ئەنجومەنێك پێویستن، تا مەرجی بەرخورداری یەکسانی ئەندامانی ئەو ئەنجومەنە سەبارەت بە بەشداری لە بڕیارەکانی ئەو ڕێبازە بێتەدی؟ بە باوەڕی من پێنج پێوەر لەم جۆرە هەیە. ئەوانیش:

1- بەشداری ڕاستەقینە: لەبەرئەوەی ئەنجومەن ڕێبازێکی دیاریکراو هەڵبژێرێت دەبێت دەرفەتی یەکسان و ڕاستەقینەی بەگشت ئەندامان بدرێت کە ڕاشکاوانە بیروڕای خۆیان دەرببڕن، لەپێناو ئەوەدا لە داهاتوودا چ ڕێبازێك بگرنەبەر.

2- دەنگی یەکسان: کاتێك کە دەبێت بڕیار لەسەر ڕێبازێك بدرێت، هەر ئەندامێك دەبێت دەرفەتی یەکسان و شیاوی پێبدرێت بۆ دەنگدان و سەرجەم دەنگەکانیش لەگەڵ یەکتر یەکسان بن.

3- بەدەستهێنانی تێگەیشتنی ڕوون: تا ئەو شوێنەی کە کات مۆڵەت دەدات، هەرکاتێك دەبێت دەرفەتی شیاو و یەکسانی هەبێت بۆ ئاشنابوون بە سیاسەتە جێگرەوە و کرداری و دواهاتە ئەگەرییەکانی ئەم سیاسەتانە.

4- کۆنترۆڵی دەستووری کار: ئەندامان دەبێت دەرفەتی شیاویان هەبێت سەبارەت بەوەی چۆن داخوازی و مەبەستەکان بخەنە دەستورەوە و دەربارەی چ بابەتێك بدوێن. بەم پێیە ڕەوتی دیموکراتیك کە پەیوەندی هەبێت بەم سێ پێوەرەی کە ناومانبرد، هەرگیز کۆتایی نایەت. ئەندامانی ئەنجومەنێك بەردەوام دەتوانن ئەگەر حەز بکەن ڕێبازەکانی ئەنجومەن بگۆڕن.

5- ئاوێتەکردنی بەساڵاچووان: هەموویان، بەهەرحاڵ، زۆربەی بەساڵاچووان دەبێت مافی تەواوی هاووڵاتیبوونیان (کە لە چوارچێوەی پێوەرەکەی پێشوودا ئاماژەمان پێدا) هەبێت. ئەم پێوەرەی کۆتایی پێش سەدەی بیستەم بۆ زۆربەی بانگەشەکارانی دیموکراسی جێگەی قبوڵ نەبوو. بۆ ئەم مەبەستە پێویستە بزانین بۆچی دەبێت کەسانی تر لە ڕوانگەی سیاسیەوە بە هاوسەنگی خۆمان بزانین.

ئەم پێوەرانە بۆچی؟

وەڵامی کورت و پوخت ئەمەیە: ئەگەر بڕیاربێت ئەندامانی ئەنجومەن (ژمارەیان هەرچەند بێت) لەڕووی سیاسیەوە یەکسان بن، بەم جۆرە هەریەك لەم پێودانگانە پێویست دەبن. بە شێوەیەکی تر، هەرکات یەکێك لەو هەلومەرجانە ناتەواو بوو، ئەندامانی ئەنجومەن ئیتر لەڕووی سیاسیەوە یەکسان نابن.

بۆ نمونە، ئەگەر دەرفەتی زیاتر لەوانی تر بە هەندێك لە ئەندامان بدرێت لە دەربڕینی بیروڕاکانیان، بەمجۆرە ئەگەری زۆرە کە سیاسەتی ئەوان زاڵ بێت. لە هەلومەرجە تایبەتەکاندا، کاتێك کە دەرفەتی زۆر نییە بۆ گفتوگۆ لەبارەی پێشنیارەکانی پەیوەست بە دەستوری کار، لەوانەیە گروپێکی بچوك لە ئەندامان سیاسەتەکانی ئەنجومەن دابڕێژن. پێوەری بەشدارییەکی شیاو بۆ پێشگرتنە لەم جۆرە ئەنجامانە.

یان گریمان کە دەنگی کەسانی جۆراوجۆر یەکسان نەبن، بۆ نمونە گریمان دەنگی هەر ئەندامێك پەیوەست بێت بە بری سامانەکەیەوە، ڕێژەی سەروەت و سامانی کەسەکان جیاوازیان زۆر بێت. ئەگەر ئێمە بڕوامان بە یەکسانی شیاوی ئەندامان هەبێت لە بەشداریکردنی بڕیارەکانی ئەنجومەن، ئیتر بۆچی دەبێت دەنگی هەندێکیان بە گرنگتر لەوانی تر بزانین؟

دوو پێودانگەکەی سەرەتا بەڵگە نەویست دێنە بەرچاو، بەڵام دەتوانین بپرسین ئایا پێودانگی "بەدەستهێنانی تێگەیشتنی ڕوون" لەڕاستیدا پێویستە یان باشە؟ ئەگەر دەسەلاتی ئەندامەکان وەك یەك وابوو، کەواتە ئیتر پێویستمان بەم پێودانگانە نییەو ئەگەر وەکو یەکیش نەبێت.

کەواتە بۆچی دەبێت پەیڕەونامەکەمان لەسەر گریمانەی یەکسانی دابمەزرێت؟

بەڵام بەهەرحاڵ بەهەمان شێوەی کە وتەبێژی سەرەکی وتی، بنچینەی یەکسانی سیاسی لەسەر ئەم گریمانەیە دامەزراوە، کە سەرجەم ئەندامان بەیەك ڕادە بۆ بەشداریکردن لە بڕیاردانەکاندا بەشدارن، بەمەرجی ئەوەی کە دەرفەتی باشیان لەبەردەستدا بێت تا بە پرسوجۆ، گفتوگۆ، تێرامان، تاوتوێی هەموو ئەو مەسەلانە بکەین کە دێنە بەردەم ئەنجومەن. پێودانگی سێیەم بۆ ئەو مەبەستەیە کە بوونی ئەم جۆرە دەرفەتانە بۆ هەموو کەس دابین بکات. جەوهەری ئەوەش لە ساڵی 431 پێش زایین، لەلایەن پیریکلیس ی سەرۆکی (ئەسینا)وە لە وتارێکی بەناوبانگیدا بۆ یادکردنەوەی کوژراوانی ئەو شارە لە شەڕدا بەم جۆرە خرایە بەرباس:"هاووڵاتیانی ئاسایی ئێمە، گەرچی سەرگەرمی کارو پیشەی خۆیانن، بەڵام هێشتا وەکو دادپەروەر بۆ مەسەلە گشتیەکان لەقەڵەم دەدرێن، ئێمە لەباتی ئەوەی لە ڕاوێژو گفتوگۆ وەك بەربەستی سەر ڕێگای کارەکانمان لێی بڕوانین، ئەوە بە سەرەتایەکی پەیوەست بەهەر جۆرە کاردانەوەیەکی ئاقڵانە دەزانین".

ئەگەر سێ پێودانگەکەی سەرەتا پێکەوە لەبەرچاوبگرین شیاو دێنە بەرچاو، بەڵام گریمان چوار پێنج دانەیان بەشێوەی نهێنی دژی ئەم بۆچوونەن کە هەموو ئەندامان پێویستە لە بواری بەڕێوەبردنی کاروباری ئەنجومەن لەڕووی سیاسیەوە یەکسان بن. ئەوان بڕوایان وایە کە بەرژەوەندی خاوەن سەرمایەکان، لە بەرژەوەندی کەسانی تر گرنگترە. گەرچی بە بۆچوونی ئەوان باشتر وابوو، کە دەنگی سەرمایەدارە گەورەکان قورساییەکی وای هەبوایە کە ئەوان بیانتوانیایە

هەمیشە سەرکەوتووبن، بەڵام کارێکی لەوجۆرە هەرگیز روونـادات. لە ئاکامدا دەستدەکەن بە فێڵ و تەڵەکە، ئەمە وێڕای دەنگی ئازادو عادیلانەی زۆرینەی ئەندامان کە دەبێتە مایەی سەرکەوتنیان.

ئەوان بە خستنەرووی ڕێگەچارەی زیرەکانە، پێشنیاری پەیڕەونامەیەك دەکەن کە باسی سێ پێودانگەکەی سەرەتا دەهێنێتەدی، بەم بروایپێبەخشینەش دەگاتە دیدێکی تەواو دیموکراتیك، بەڵام بۆ پوچەڵکردنەوەی ئەو پێودانگانە پێشنیاردەکەن کە دەبێت ئەندامان لە دانیشتنە گشتیەکاندا تەنیا بتوانن گفتوگۆ لەبارەی ئەو مەسەلانەوە بکەین، کە پێشتر لەلایەن لیژنەی بەڕێوەبردن ئاراستەی دانیشتنەکەکراوە، هەروەها ئەندامێتی لە لیژنەی بەڕێوەبردنیش تەنیا لەژێر دەسەلاتی گەورەترین خاوەن سەرمایەکاندایە. ئەم گروپە بچووکە پیلانگێڕە، بە کۆنترۆڵکردنی دەستوری کۆبوونەوەکە دەتوانن تا رادەیـەك دڵنیا بن کە ئەنجومەن هیچ کاتێك بە پێچەوانەی بەرژەوەنییەکانی ئەوان کارێك ئەنجام نادەن، چونکە هیچ کاتێك ڕێگە نادەن ئەو جۆرە پێشنیازانە هەر لە بنەماوە لە پەیڕەوی کۆبوونەوەکەدا بخرێتە روو.

تۆش لە بەرامبەردا پێشنیاری ئەوان رەتدەکەیتەوە، چونکە ئەو پێشنیارە بنەمای ئەو یەکسانیە سیاسیەی کە تۆ لەئەستۆتگرتووە، هەڵدەوەشێنێتەوە. لەباتی ئەوە پەیرەونامەکەتان وا دادەرێژی کە پێودانگی چوارەمیش، کۆنترۆڵی کۆتایی سەرجەم ئەندامان بەسەر پەیرەونامەکەدا مسۆگەر دەکات، دەچەسپێنێ.

کەواتە بۆ ئەوەی کە ئەندامان لە بەڕێوەبردنی کاروباری ئەنجومەن، پێکەوە لەرووی سیاسیەوە یەکسانبن، دەبێت هەرچوار پێودانگەکە بچەسپێت. وادیارە کە ئێمە گشت پێودانگە پێویستەکانمان بۆ زاڵبوونی رەوتی دیموکراتیك بەسەر ئەنجومەنێکدا دۆزیوەتەوە.

چەند پرسیارێکی بنەرەتی

ئایا ئێمە تا ئێستا وەڵامی پرسی "دیموکراسی چیە؟"مان داوەتەوە؟ ئای خۆزگە وەلامی ئەم پرسیارە هەروا سادە بوایە! هەرچەندە ئەو وەڵامەی کە ئێستا خرایەروو خاڵی دەسپێکی باشە، بەڵام کۆمەڵێك پرسیاری زۆریش لەگەڵ خۆیدا دەهێنێت.

یەکەم: تەنانەت ئەگەر ئەم پێودانگانە لەبارەی بەڕێوەبردنی ئەنجومەنێکی زۆر بچوکی پڕ لە کەسانی خۆبەخش باش بێت، ئایا دەتوانرێت بوترێت بۆ بەڕێوەبردنی دەوڵەتێکیش باش و سودمەند بێت؟

چەند خاڵێك لەبارەی دەستەواژەکانەوە

لەبەرئەوەی کە بەکارهێنانی دەستەواژەی دەوڵەت زۆربەی کات ئاوێتەیە بە لێبوردەیی و لێڵی، ڕێگە بدەن بەکورتی باسی بکەم. مەبەستی من لە دەوڵەت

شێوازێکی زۆر تایبەتە لە ئەنجومەن، بەو تایبەتمەندییەی کە ئەو زەبروزەنگەی کە لەبەردەستیدایە هەموو ئەو خاڵانە والێدەکات کە بە مسۆگەری یاساکان پەیرەوبکەن. کاتێك خەڵك دەربارەی "حکومەت" دەدوێن، ئاسایی مەبەستیان بەڕێوەبردنی دەوڵەتێکە کە لەژێر سایەیدا دەژین. بەدرێژایی مێژوو، بەدەر لە چەند حاڵەتێکی دەگمەن دەوڵەتەکان دەسەڵاتی خۆیان بەسەر ئەو خەڵکانەدا سەپاندووە کە لە قەڵەمڕەوییەکی دیاریکراودا (یان لە هەندێك بواری نادیار یان جێناکۆکی)دا ژیاون. هەر بۆیە ئێمە دەتوانین دەوڵەت بە یەکەیەکی دەسەڵاتدارێتی بزانین. ئەگەرچی لە سەردەمی کۆندا سنووری دەسەڵاتی دەوڵەتێك لە سنووری شارێك تێپەڕینەکردووە، بەڵام لەم سەدانەی دوایدا دەوڵەتان خوازیاری دەسەڵاتدارێتی بوون بەسەر گشت وڵاتەکانیاندا.

هەڵبەتە دەتوانرێت ڕەخنەیەکی زۆر لەو پێناسە کورتەی من بۆ دەستەواژەی دەوڵـەت بگیرێت. ئەگەر بمانویستایە بەقەد ئەو فەیلەسوفە سیاسیانە، یان مافناسانەی بابەتیان لەبارەی دەوڵەتەوە نووسیوە، ئێمەش بماننووسیایە کێشی حەفتا مەن کاغەز دەبـوو، بەڵام هەستدەکەم ئەوەی کە وتم بۆئەو مەبەستە بەسە.

لەبەرئەوە دیسانەوە دەگەڕێینەوە سەر پرسیارەکەمان ئایا دەتوانرێت پێودانگە جێ مەبەستەکان لەبارەی بەڕێوەبردنی دەوڵەتیش بەکاربهێنین؟

هەڵبەت دەتوانین! لەڕاستیدا سەرچاوەی سەرەتایی ئامانجە دیموکراسیەکانی کۆن خودی دەوڵەت بووە. گەرچی جۆرەکانی تری ئەنجومەنەکان، بەتایبەتی هەندێك ڕێکخراوی ئاینی ڕۆڵیان هەبووە لە مێژووی دوایی بۆچوون و کردەوەی دیموکراتێك دا، بەڵام هەر لە سەرەتای دیموکراسیەوە لە یۆنان و ڕۆمای کۆن ئەو بنەما سیاسیانەی کە ئێمە بە تایبەتمەندی و نیشانەی دیموکراسیان دەزانین، وەك ئامرازێك وان بۆ دیموکراتیزەکردنی ئیدارەی دەوڵەت.

ڕەنگە پێویست بە دووبارەکردنەوە نەکات کە دەوڵەتیش وەك ئەنجومەنەکانی تر، هیچ کاتێك بەتەواوەتی لەسەر بنەمای ڕەوەنـدە دیموکراتیکەکان بەڕێوە نەچووەو ڕەنگە لە داهاتووشدا بەڕێوە نەچێت. لەگەڵ ئەمەشدا ئومێدەوارم نیشانیبدەم کە ئەم پێودانگانە، کۆمەڵێك پێوەری زۆر بەسوود بۆ پێوانەی دەستکەوت و دەسەڵاتی حکومەتی دیموکراتیك دەخەنە بەردەستمان.

پرسی دووەم: ئایا ئەمە شتێکی واقیع بینانەیە کە پێمانوابێت لەوانەیە سەردەمێك ئەنجومەنێك پەیدابێت و ئەم پێودانگانە بەتەواوی بهێنێتەدی؟ دەکرێت ئەم پرسیارە بەشێوازێکی تر بخەینەڕوو: ئایا دەکرێت سەردەمێك ئەنجومەنێکی ڕاستەقینە بەتەواوی دیموکراتیك بێت؟ ئایا لە دنیای واقیعیدا دەکرێت سەرجەم ئەندامانی ئەنجومەنێك بەڕاستی دەرفەتێکی یەکسانیان پێبدرێت بۆ تێگەیشتنی قوڵی بابەتەکان و بۆ چەسپاندنی دەستووری کارکردن؟ لەوانەیە وانەبێت، بەڵام بەمجۆرەش ئەم پێودانگانە دیسانەوە بەسوودن؟ ئایا بەتەنیا کۆمەڵێك ئومێدی

کەسنەزانانەو پڕوپوچن بۆ گەیشتن بە شتێکی مەحاڵ؟ وەڵامەکەی بەشێوەیەکی سادە ئەمەیە کە ئەم پێودانگانە بەهەمان ڕادە بەسوودبێت، کە پێوەرێکی ئامانجی دەتوانێت بەسوودبێت. هەروەها لە زۆربەی ئەو پێوەرانەش بەسودترو بەجێترن، چونکە کۆمەڵێك پێوەر بەدەستەوە دەدەن کە دەتوانرێت بەوانە کارکردنی ئەو ئەنجومەنە ڕاستەقینانە هەڵبسەنگێنی کە بانگەشەی دیموکراسی دەکەن. ئەوان دەتوانن وەکو کۆمەڵێك ڕێنمایی وابن بۆ بەرجەستەکردن و گۆڕینی شێوەی دامـەزراوە سیاسی، کارگێڕی، پەیڕەونامەو ساماندەرە کەسیەکان.،هەروەها ئایا ئەم پێودانگانە دەتوانن بۆ هەموو ئەو کەسانەی کە خولیای دیموکراسی لە مێشکیاندا پەنگدەخواتەوە کۆمەڵێك پرسیاری گونجاو بخاتەڕوو یارمەتیدەری هەوڵەکانیان بێت بۆ دەستکەوتنی وەڵام؟

بەو پێیەی کە بەڵگەی بوونی باشترین شۆربای برنج خواردنیەتی، ئومێدەوارم لە پاشماوەی ئەم بەشەدا نیشانیبدەم کە ئەم پێودانگانە چۆن دەتوانن ئێمە بەرن بۆ وەڵامی هەندێك مەسەلەی تەوەری تیۆری و کرداری دیموکراتیك.

پرسی سێیەم: ئەگەر قبوڵیشی بکەین کە ئەم پێودانگانە دەبنە کۆمەڵێك ڕێنمایی بەسوود، ئایا بۆ نەخشەکێشانی بنەما سیاسیە دیموکراتیەکانی بەسن؟ ئەگەر بەوجۆرەی کە پێشتر ئاماژەم پێدا، ئەرکی دارشتنی پەیڕەونامەیەکی دیموکراتیانە و پێشنیاری بنەما ڕاستەقینەکان بۆ بەڕێوەبردنی دیموکراتیانەی ئەنجومەنێك دەخرایە ئەستۆی تۆ، ئایا دەتوانیت ڕاستەوخۆ لەسەر بنەمای ئەو پێودانگانەی ناوم بردن، پەیڕەونامەکە دابڕێژیت؟ شتێکی ئاشکرایە کە نەدەتوانی میعمارێك کە تەنها پێودانگی ئامادەی خاوەن کارەکەی لەبەردەستدا بێت واتە شوێن، ئەندازە، شێوازی گشتی، ژمارەو جۆری ژوورەکـان، نرخ، کاتبەندی و زۆرشتی تر تەنیا دوای ڕوانین بەسەر زۆر هۆکاری تایبەتدا دەتوانین دیزاینەکەی دابڕێژێت. بارودۆخی دامەزراوە سیاسەکانیش بەهەمان شێوەیە.

ئەمەی کە ئێمە چۆن دەتوانین بە باشترین شێوە پێوەرە دیموکراسیەکان شیبکەینەوەو، لە ئەنجومەنێکی تایبەتدا بەکاریانبهێنین و بنەماو کارکردە دیموکراتیە پێویستەکانیان بنیاتبنێین، هەڵبەتە کارێکی هەروا سادەو ئاسان نییە بۆ ئەنجامدانی ئەمکارە ناچارین خۆمان لەناو واقیعە سیاسیەکاندا نقوم بکەین، واتە لەو جێگایەی کە هەڵبژاردنەکانی ئێمە پێویستیان بە داوەری تیۆری و پراکتیکی بێشومار دەبێت. یەکێك لە گیروگرفتەکانی ئێمە ئەوەیە کاتێك هەوڵ دەدەین چەندین پێودانگ بەکاربهێنین لەم بارەیەوە لانی کەم چوار پێودانگ ڕەنگە هەندێك جار ئەوانە لەگەڵ یەکتردا بکەونە دژایەتیەوە و لەئەنجامدا ئێمە ناچاربین دادوەری لەنێوان بەها دژبەیەکەکاندا بکەین.

دەرئەنجام، دەتوانرێت پرسیارێکی بنەڕەتی تریش بخرێتەڕوو: وادیارە دیدگاکانی وتەبێژی سەرەکی، بێ کێشەوبەرە پەسەندکران، بەڵام ئایا دەبوایە بەم چەشنەبێت؟ بۆچی دەبێت وابیربکەینەوە دیموکراسی شتێکی خوازراوە،

بەتایبەت لە بەڕێوەبردنی ئەنجومەنێك بە گرنگی دەوڵەتێك؟ ئەگەر خوازیاربوونی دیموکراسی پێش گریمانەی خوازیاربوونی یەکسانی سیاسیە، بۆچی دەبێت بروامان بەشتێك بێت کە لە رووکەشدا ناماقووڵە؟ بەهەرحاڵ ئەگەر ئێمە بروامان بە یەکسانی سیاسی نەبێت، چۆن دەتوانین داکۆکیکاری دیموکراسی بین؟ بەڵام، ئەگەر ئێمە بێ ئەملاوئەولا بروامان بە یەکسانی سیاسی هەبێت لەنێوان هاوڵاتیانی دەوڵەتێکدا، ئایا ئەم کارە ئێمە ناچار ناکات بە هەڵبژاردنی پێودانگی پێنجەم، واتە مافی هاوڵاتیبوون بۆ هەمووان؟

سەرچاوە:

-کتێبی (درباره دموکراسی) - نوسینده: رابرت دال، مترجم: حسن فشارکی - چاپ اول - 1389 ل 45 - 55

قەیرانی دیموکراسی کوردی و سەرهەڵدانی فاشیزم

ئەکرەمی مهرداد

پێشەکی :

بیرمەند و فەیلەسوفی گەورەی ئەڵمان و جیهان و ((کارل مارکس)) لە کتێبی ((هەژدەی برۆمێرو ، لویس پۆناپارت)) بەم شێوەیە باس لە دروستکردنی مێژوو دەکات لە لایەن مرۆڤەوە : ((مرۆڤەکان خۆیان مێژووی خۆیان دروستدەکەن ، بەڵام نەك بە دڵخوازی خۆیان و نە لەو سەردەم و ڕەوشانەدا کە خۆیان هەڵیان بژاردووە ، بەڵکو لەو ڕەوش و سەردەمانە کە لە ڕابردوو بە میرات بۆیان جێماوەو هەمیشە لەگەڵیان ڕووبەڕوون . دروشم و نەریتەکانی تەواوی نەوە مردوەکان وەکو کێوەکان فشار دەخەنە سەر مێشکیان . ئالێرەدا بەڕاستی کاتێك کە هەندێ کەس گوایە خەریکی نوێسازی خۆیان و ژینگەی دەوروبەریان دەبن، یان دەیانەوێت شتێکی ناوازە دابهێنن و بە تایبەتی لەسەردەمی قەیرانی شۆڕشگێڕانەدا داوای یارمەتی لە ڕۆحی سەردەمەکانی ڕابردوو دەکەن ، ناوەکانیان ، دروشمەکانی جەنگ و پۆشاکە کۆنەکان لەوان وەردەگرن ، بۆ ئەوەی بەوبەرگ و ئارایشتە پیرۆزانەی دێرین بێنە ناو مەیدانی ئێستا و لە مێژووی جیهانی نوێدا یاری بکەن))(1)

لە دوای ساڵی 1991 ، کە بێگومان ساڵی وەرچەرخانە لە مێژوی باشوری کوردستان بەرەو هێنانەدی دەسەلاتی کوردی و سەرەتای ئەزمونی دیموکراسی، بەڵام تەواوی هێزەکان ، پارتەکان ، تەنانەت خەڵکیش گیرۆدەی ڕابردوون و مانا و باس و مێژووی ڕابردوو هەمیشە فشاری لەسەر دڵ و سەرەکان داناوە و هەموان بە چەك و بەرگی ڕابردووی مردوو هاتونەتە ئێستا و دەیانەوێت بەو هۆکارانەوە مێژووی ئایندە دروستبکەن . ئەگەر چی خودی خەڵکی کوردستان ، و بە تایبەتی دەسەلاتدارانی سیاسی و حکومەتی و خێڵەکی و خوێندەواری و خۆیان مێژوی خۆیان لەم 20 ساڵەدا دروست کردوە ، بەڵام هەمیشە ڕابردوویان دووبارە کردوەتەوە ، جەنگی ڕابردوی ساڵانی 1964 و دواتر کرایە جەنگی ناوخۆی 1994 و ، داگیرکەرانی ئیسلامی ئەمجارە بە بەرگ و مێژەری کوردیەوە هاتنە شەڕمان ، دووبارە و چەند بارە چەپەکان و کۆمۆنیستەکان ڕاو دەنران و بە ئاشکرا لەسەر شەقامی بەردەمی ماڵی بەرپرس دەکوژران ، ناکۆکی نێوان پارتەکان و باڵەکانی ناو حیزبەکان بەرەو جیابوونەوەی زیاتر و بەهێزتر هەنگاویان دەنا و سەرەنجام تەواوی شەڕ و جەنگەکانی دەسەلات و تیرۆر و نەبوونی ماف و ئازادی لە نەوە

کۆنەکانەوە وەکو دیاری دیموکراسی کوردی کرانە نیگەرانی ، یان لە ڕاستیدا دێوە زمەی ئەم سەردەمە .

ئەزموونی دیموکراسی کوردی لە دوای ڕاپەڕینی بەهاری 1991 و هەڵبژاردنی مانگی مایسی 1992 دەستپێدەکات . لەو مێژووە هەتا ئێستا دیموکراسی لە کوردستان لە نیگەرانیدا بەسەر دەبات و هەندێك جار ئاشوب و شەڕ و لادان لە دیموکراسیش دەبێتە بەشێك لەو سەردەم و مێژووە مەبەست لە نیگەرانی ، نیگەرانی و بێ باوەڕییە بەرامبەر بە دیموکراسی لە کوردستان ، یان ئەوەی کە چۆن ئەم دیموکراسیە دیفاکتۆیە بکەینە دیموکراسی ڕاستەقینە و خاوەن ماف و ئازادی و دادپەروەری و سیستەمی یاسایی و دەستوری . یان نیگەرانیە لە جۆری نیشتیمانی و نەتەوەیی کە چۆن و کەی ناوچە دابراوەکان بە ئەزمونی لاوی هەرێم شاد بکەینەوە. مەبەستم لە ڕەوشەکانی ئاشوبێش ئەو هەلومەرجانەیە کە ئەم هەرێمە توشبوو بە شەری هەندێك لە ئیسلامی سیاسی و جیهادی و تەکفیری لە ساڵانی 1993 ، 1997 ، 2003 ، یان جەنگی ناوخۆ وخۆکوژی نێوان پارتی و یەکێتی 1994 – 1997 ، پاشان دواین سەردەمی ئاشوب ، ڕوداوەکانی 17 ی شوبات و دوو مانگی دواتر بوو کە تیایدا خۆپیشاندان بەرەو تراجیدیا برا و شێوەیەك لە شێوەکانی گاڵتە جاری ((مەهزەلە)) بۆ شۆڕش و یاخی بوون کرانە ڕەوشی سیاسی سەرەکی لە سلێمانی و ناوچەکانی سەر بەو پارێزگایە لەم باسانەدا زیاتر باس و لێکۆڵینەوە دەکەم لە سەردەمی ئاشووبی دوای 17 ی شوبات . مەبەستم لە وشەی ئاشوبیش لەم مانا و زاراوانـەدا پەیدا دەبێت ، وشەی ئاشووب لە هەردوو زمانی کوردی و فارسی بەم مانایانە بەکاردێ : ((ئاژاوە ، پشێوی ، شلۆقی ، ئالۆزی ، کێشەو هەرا ، گۆبەند ، سەردەمی بێ یاسایی و کەس بە کەس ، هەڵشێوان))(2).

منیش ئەم وشەیە بۆ باس و لێکۆڵینەوە لە ڕووداوەکانی 17 ی شوبات و دوو مانگ دواتر بە کاردەهێنم و هەر کاتێك وشەی ئاشوبم بەکارهێنا، بێگومان هەموو ئەو مەبەست و مانایانە لە خۆ دەگرێ و ڕاستی و دڵنیایش لەوە دایە کە 17 ی شوبات و دواتر هەموو ئەو دیاردە و مانایانەمان لەو ڕووداوانەدا بینی .

یەکەم ، نیگەرانی و قەیرانی دیموکراسی کوردی

أ- دیموکراسیی دیفاکتۆ :

لە مێژووی کوردا هەموو شۆڕش و ڕاپەڕین و دەسەڵاتەکان دیاردەی دیفاکتۆ بوون . هەندێك لە شۆڕشەکان لە دوای جەنگی دەوڵەتانی داگیرکاری کوردستان لەگەڵ دەوڵەتانی دیکەدا ، سەریانهەڵدا. هەموو ڕابەرە سیاسیەکانی کوردستان ڕابەرانی نەریتی و کاریزمایی بوون، یان لەلایەن ئەوانەوە وەکو هاوکار کرانە سەرکردە . تا ئێستا سێ جار کورد دەسەڵاتی سیاسی هەبووە کە دوانیان کورت خایەن بوون و سێیەمیش ئەوەیە کە ئێستا لە هەرێمی کوردستانی باشووردایە

. دەسەڵاتی حکومەتی کوردستانی جنوبی ، دەسەڵاتێکی پاشایانە بوو ، چونکە مەلیك مەحمودی حەفید وەکو نەریت و دیفاکتۆی سیاسی، بووە مەلیکی کوردستان، لە ئەنجامی دوو دیفاکتۆوە و یەکەمیان وەکو جێنیشینی شێخانی تەریقەتی قادری و دوەمیان وەکو چاو لێکردن لە دەسەڵاتی پاشایەتی(ئێران ، حیجاز ، ئۆردن ، عێراق).

حکومەتی کوردستان لە مەهابادیش هەر حکومەتی دیفاکتۆ بوو، چونکە دەسەڵاتەکەی درایە دەست کەسێکی نەریتی و دەسەڵاتداری ڕابردوو (کە قازی موحەمەد) بوو، هەروەها بەو جۆرەش دیفاکتۆ بوو کە سیاسەتی پەیڕەوی شورەوی هەبوو، چونکە شورەوی بوو کە بەشێکی زۆری باکوری ئێرانی بە دەستەوە بوو . بێگومان دەسەڵاتێك لە سایەی ئەم هێزە جیهانیەدا پەیڕەوی لە هەمان سیاسەت دەکات و دەچێتە ئەو فەلەکەوە . ڕووخان و نەمانی ئەو دەسەڵاتەش رووخانێکی دیفاکتۆ بوو لە ئەنجامی کشانەوەی هێزەکانی شورەوی و بووە قوربانی ڕێکەوتنی نێوان شورەوی و حکومەتی شاهانەی ئێران .

هێرشی هاوپەیمانان بۆ عێراق لەساڵی 1991 و وەدەرنانی هێزەکانی بەعس و سەدام لە کوەیت ، هەل و مەرجی دیفاکتۆی بۆ لاوازبوونی ئەو ڕژێمە سازکرد . ئەگەرچی ڕاپەڕینی کوردان لە بەهاری 1991 داستان و سەروەری شۆرشگێرانەی بێ هاوتابوو لە مێژووی کورددا ، بەڵام خودی هەلومەرجەکە و شکست و لاوازی بەعس و سەدام زەمینەی ئەو وەرچەرخانە مەزنەی بۆ کورد دروستکرد . حکومەتی هەرێم هەر لەسەرەتاوە بە هەڵبژاردنی گشتی هاتە سەر دەسەڵات و پەیڕەوی دیموکراتی و پەرلەمانیشی هەڵبژارد . ئەم دەسەڵاتەش بێگومان لە دیموکراسی بوونیدا دیفاکتۆ بوو ، چونکە بەشێك بوو لە هێزی هاوپەیمانان و وڵاتانی دیموکراتی ڕۆژئاوا بە ڕابەرایەتی ئەمریکا .

دیفاکتۆبوونی ڕاپەڕینی 1991 و دروست بوونی حکومەتی هەرێم لە 1992 بێگومان جێگەی ڕەخنە نین و دەبێت وەکو هەلێکی مێژوویی و جیهانی بۆ وەرچەرخان لەم ناوچەیەدا چاویلێبکرێت . هەروەك چۆن پەنابردن بۆ کەناری هەڵبژاردن لە زەریای نادیموکراتیکی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ، لە لایەن سەرکردایەتی سیاسی کوردەوە کار و هەڵبژاردنێکی مێژوویی شایستە بوو، بەڵام ڕزگار نەکردنی ئەزمونی دیموکراسی لاویی کوردی لە ڕەوشی دیفاکتۆ بوون ، مایەی نیگەرانی و ڕەخنەیە و ئەگەری بەرپابوونی قەیران هەمیشە لە کەمینەدایە بۆ ئەم دیموکراسیە لاوە . بەکارهێنانی زاراوەی ((دیموکراسی لاو)) مەبەست لەوەیە کە تەمەنی دیموکراسی کوردی هەروەك چۆن 20 ساڵە ، دروست بەو مانایەش دێت کە عەقڵ و بیرکردنەوەشی وەکو لاوێکی 20 ساڵەیە ، (بە تایبەتی لە فەرهەنگ و لۆجیکی ڕۆژهەڵاتی دا). هەموو شتێك بە ئەزمون فێردەبێت، یان وەکو نەریت و کاریگەری ڕابردوو بە میرات بۆی بەجێدەمێنێ، هەر بەو شێوەیە تەواوی بیرکردنەوەی حوکمرانی ((نەك سیستەمی حوکمرانی)) و ژیانی سیاسی لە کوردستان بە تاقیکردنەوەی ئەزموونەکان و کاریگەری بە جێماوی نەریت

و ڕابردوو بەڕێوە دەچێت .

دیدگا و مەبەستی گرنگ و ڕەخنەگرانە لەم شێوە دەسەڵاتداریە دیفاکتۆیانە لەوەدایە کە ئەم دەسەڵاتانە یان بیرکردنەوە سیاسیانە (لە دەرەوە و ناوەوەی حکومەت) لەسەر ئەم پایانە بیر دەکەنەوە و بڕیار دەدەن ، کاریگەری بەجێماوی نەریت و ڕابردوو، هێزی واقعی و دیفاکتۆ ، بەرژەوەندی و هەژمونی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی لە قازانجی هێزەکان وسەرئەنجام فریودان لەبەرانبەر ئەم ڕەوشانەدا، دەبێت چاومان بشۆین و جۆرێکی دیکە بیر بکەینەوە و بڕیار بدەین لەسەر بناغەی دامەزراندنی سیستەمی حوکمڕانی (دەستوری و یاسایی و عەقلانی) ، سیستەمی ماف و ئازادی و دادپەروەری ، و گرتنەبەری ڕەوش و ژیانی زانستی و تیۆریکی پێش وەخت ، نەك کەوتنە ناو چاڵەکانی ئەزمونەوە . جیاوازی سەرەکی و بنەرەتی نێوان دیموکراسی دیفاکتۆ و دیموکراسی عەقلانی و سیستماتیك لە مەودوا یەکێك دەبێت لە پرسە هەرە گرنگەکانی ئەزمونی ژیانی سیاسی و دیموکراسی لە کوردستان ، یان هیوادارم وابێت.

ب- کۆماری ڤایمار (1918 – 1933) ی ئەڵمان و بەراوردی لەگەڵ هەرێمی کوردستان :

لە ئەنجامی دارمانی سیاسی و سەربازی ئیمپراتۆریای ئەڵمان لە ساڵی 1918 ، دەسەڵاتێکی کۆماری و دیموکراتیکی دیفاکتۆ لە ئەڵمان پێکهات و لەسەر کەلاوەکانی ئیمپراتۆریای ڕووخاو کۆمارێکی لاو دروستبوو کە بۆ سەردەمێك پایتەختەکەی لە شاری ڤایمار بوو ، هەر بۆیەش لە مێژوودا بەو ناوە ناسراوە .

((لەبەرئەوەی کە دیموکراسی ڤایمار بەشێك نەبوو لە خەبات و ئەنجامی خەڵك و هێزەکانی دیموکراسی یان لە پێناوی ماف و ئازادی ، بەڵکو ئەم کۆمارە لە زەمینەی نەبوونی ئەلتەرناتیڤەکانی دیکەدا هاتە ئەڵمانیاوە، هەر بۆیە کۆماری تازە دامەزراو خاوەن ڕابەرایەتی دیموکراتیك نەبوو کە شایەنی پێشوازی و ڕێزی گشتی بێت ، ئەم دەسەڵاتە زیاتر تایبەتمەندی ڕوخساری و دیفاکتۆیی هەبوو، نەك کاریگەری و کارایی پێویستی دیموکراتی (3) .

لە مانگی شوباتی 1919 (ئەنجومەنی دامەزرێنەرانی گشتی لە شاری ڤایمار لە باشوری ڕۆژهەلاتی ئەڵمان پێکهات . لە 31ی تەموزی هەمان ساڵدا یاسای بنەڕەتی (دەستوور) نوێ ڕاگەیەنرا، کە تیایدا بەرنامەی سەرۆکایەتی کۆمار بۆ حەوت ساڵ ،سیستەمی پەرلەمانی خاوەن دوو ئەنجومەن کە یەکێکیان بۆ نوێنەرایەتی ناوچە و هەرێمەکان، دوەمیان ئەنجومەنی گشتی فیدراڵ بوو .ئەنجومەنی نیشتیمانی (پەرلەمان) تا بەهاری 1920 لە ڤایمار جێگیر بوو، پاشان چووە بەرلین ، یەکەمین سەرۆك کۆمار (فریدریك ئێبەرت) لە شوباتی 1919 تا مردنی لە شوباتی 1925 لەو پۆستەدا بوو . ئێبەرت سۆسیالیستێکی میانرەو بوو کە لە بیری ڕێکخستنی کۆماری دابوو بە پێوەرە دیموکراتیەکانی یاسای بنەڕەتی . سەرۆك کۆماری دوایی

ئەو (فیلد مارشاڵ فۆن هیندنبۆرگ) بوو کە ناسیۆنالیستێکی توندڕەو و لە ناخدا لایەنگری دەسەلاتی شاهانە بوو .

کۆماری ڤایمار هەر لەسەرەتاوە لەگەڵ قەیران و کێشە سەختەکانی ئابووری ڕووبەڕوو بوو . هەروەك هەرێمی کوردستان لە ساڵی 1992 هەتا 2003 . ئەم قەیران و کێشە ئابوریانەش لە ئەنجامی ئابلۆقەی ئابوری هاوپەیمانان بوو لە سالانی جەنگ و دوای جەنگ ، هەروەها بەشێك بوون لە نەبوونی توانای دارایی بۆ ئاوەدانکردنەوەی وڵات لە دوای جەنگ (هەمان ڕەوشی هەرێم) ، و سەرەنجام قەیرانی ئابووریی جیهان لە ساڵی 1929 گورزی کاریگەری وەشاندە ئابوری ڤایمار . ئەنجامەکانی ئەم قەیران و شکستانە باڵاکردنی گرانی و بڵاوبونەوەی بێکاری (لە ساڵی 1931 ژمارەی بێکاران گەیشتە 5 ملیۆن) کە ژێرخانی تەواوی کۆمەڵگای هەژاند لەم سەردەم و ڕەوشەدا لە هەڵبژاردنی ساڵی 1930 بەشێوەی چاوەڕوان نەکراو حیزبی نازی (ناسیۆنال سۆسیالیست) بە ڕابەریی هێتلەر 109 کورسی بەدەست هێنا . ئەم ڕەوەندە سیاسیە تا 2 ساڵی دیکە بەردەوام بوو ، بەلام لەساڵی 1932 نازیەکان ، بوونە گەورەترین حیزب و 230 کورسیان بە دەست هێنا ، دواتر ساڵی 1933 هێتلەر و حزبی نازی تەواوی پایەکانی دیموکراتیکی ڤایمار و یاسای بنەڕەتی و ژیانی سیاسی و حزبایەتی دیموکراتیان هەڵوەشاندەوە و خۆیان کرد بە حیزبی تاکانە و سەرکردە و ڕەها، بێگومان خوێنەران مێژوی هێتلەر و نازیزم و جەنگی جیهانی دووەم و دوژمنایەتی کردن و لەناوبردنی یەهودەکانیان لە هۆلۆکۆست بە دەستی نازیەکان بیستوە، یان خوێندویانە .

ئـەوەی کە ئێستا بۆ ئێمە گرنگە و شایەنی باس و تێرامانە ئەزمونی دیموکراسی دیفاکتۆو شکستی کۆماری ڤایمارە . ئەگەرچی لە لایەن هێزێکی فاشیستی و دژی دیموکراسی لەناوبرا ، بەلام خودی زەمینەکانی سەرهەڵدانی ئەو ڕەوتە درندەیە لەناو کۆمەڵگەی ئەڵمان و حوکمڕانی ڤایمار دابوو، کە بێگومان جێگای سەنج و لێکۆڵینەوە دەبێ !

بەراوردی نێوان کۆماری ڤایمار و هەرێمی کوردستان، دەتوانێت دوو پرسی گرنگ بخاتە ڕوو، کە کاریگەرییان هەبووە و دەبێ لەسەر ئایندەی ئەزمونی دیموکراسی لە کوردستان : یەکەم: هەلومەرجی دیفاکتۆی دیموکراسی لە هەریەك لە ڤایمار و هەرێم و باڵادەستی دوو هێز لە هەردوو بواری حوکمڕانی و ژیانی سیاسی گشتی دا . دووەم: ئەوەمان بۆ دەرئەکەوێت کە ئەزمونی ((دیموکراسی بەبێ هێزەکانی دیموکرات)) بەرەو کام ئاکام و ئاراستە دەچێت و هێزە کۆنە پەرستەکان بەناوی ئۆپۆزسیۆنەوە چۆن زەفەریان بە ڤایمار برد و چۆن کەمینیان بۆ دیموکراسی لە هەرێمی کوردستاندا داناوە . باشترین کار ئەوەیە کە بە خاڵ تایبەتمەندیەکانی دیموکراسی دیفاکتۆی ڤایمار باس بکەم و بەراوردیان بکەم لەگەڵ ئەزمونی 20 ساڵەی دیموکراسی کوردیدا .

1- کۆماری ڤایمار هەر لەسەرەتاوە ڕووبەڕووبوو لەگەڵ کۆمەڵێك کێشەی

سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی کە لە سیستەم و ژیانی رابردوو بۆی بەجێمابوو کە پەیداکردنی سیستەم و جێگیری سیاسی و گشتیان لە وڵات سەخت یان ئاستەم دەکرد . ئەمەش هەمان سەردەمی یەکەمی حکومەتی هەرێممان بیردەخاتەوە لە ساڵی (1992 - 2003).

2- دیموکراسی بێ هێزی دیموکراتیکی ڤایمار بەو مانایە دێت کە ئەم رژێمە بێبەش بوو لە پشتیوانی و بنەمای کۆمەلایەتی و هێزەکانی لیبرال و ئازادی خواز و تەنانەت نەیدەتوانی پاڵپشتی توێژ و بەشەکانی نوخبەی ولاتیش فەراهەم بکات . ئەمەش هەمان ئەو نەخوازراوەیە کە ئەزمونی دیموکراسی لە کوردستاندا تیایدا بەسەر دەبات ، لەبەر ئەوەی لە لایەك خودی ئەو هێزە ئازادی خواز و دیموکراتانە، هێشتا وەکو هێزی کۆمەڵایەتی پەیدا نەبون . و لە لایەکی دیکەش لەبەر ئەوەی خودی شاندی دەسەلاتدار (یەکێتی و پارتی) تا ئێستاش خەریکی لاوانەوەی توێژ و چینە داراکانن ، هێشتا هێزە نەریتی و کۆنەکان دەسەلاتەکان بەڕێوە دەبەن .

3- هێزی نەیاری کۆماری ڤایمار کە هەمیشە لە کەمیندا بوون بۆ لەناوبردن ، یان کێشە سازکردن و تا رادەی ئەوەی کە یاسای بنەرەتی (دەستوور) پەسەند نەکەن ، بریتی بوون لە ناسیۆنالیستەکان ، نازیەکان و کۆمۆنیستەکان . هێزەکانی نەیاری هەرێمیش هەر لەسەرەتاوە ئیسلامی سیاسی جیهادی و تەکفیریەکان بوون، پاشان لە ساڵی 2009 بە دواوە ئۆپۆزسیۆنی (گۆران) یشیان بۆ زیادبوو ، کە لە ساڵی 2010 بە دواوە ماهیەتی توندرەو و هەژمونخوازی خۆی ئاشکرا کرد .

4- دیموکراسی دیفاکتۆی ڤایمار لە زەمینەی ئابوریشدا هەروەکو ژیانی سیاسی ، لە لایەن هێزە دەوڵەمەند وداراکانەوە بەڕێوەدەچوو یان ئەوان لێی بەهرەمەند بوون ، مێژووی ئابووریی ڤایمار لە سەرەتای دامەزراندنیەوە تا روخاندنی ، مێژووی بەرژەوەندی و دەسەلاتی چینە دەوڵەمەند و داراکان بوون ، کە لە لایەن دەسەلاتی سیاسیەوە یان دەوڵەمەند تردەکران ، یان سەرمایەکانیان دەپارێزرا یان تەواوی سیستەمی حکومرانی سیاسی لە خزمەتی بەرژەوەندی دارایی ئەواندا بوو . مێژووی ئابووری هەرێمیش لە ساڵی 1991 تا ئێستا ئەم سێ رەوشە بۆ دەوڵەمەندان و سەرمایەدارانی کوردستان دەسەلمێنێ ، بێگومان ئەمانەش لەگەڵ هاوبەرژەوەندی دەسەلاتدارانی سیاسی(بەهەموورەنگ و ناوەکانەوە) و دەسەلاتدارانی ئابووری .

5- لە کۆماری ڤایماردا ، سەرەرای ئەوەی کە دەستور و یاسا هەبوون و خودی ئەم کۆمارەش بە دەستووری ڤایمار دامەزرا، بەڵام هەموو ژیان و مێژووی ئەم کۆمارە لە دەستی سێ هێزدابوو و هەر ئەوانیش بریاری چارەنوسیان دەدا . ئەو هێزانە بریتی بوون لە(نەریتی میلیتاریستی ئاڵمانی ، بەرژەوەندی هێزە باڵاکانی سیاسی و ئابوری و کۆمەلایەتی ، و سەرئەنجام ئەو هێزە سیاسیانەی کە هەبوون یان دواتر پەیدابوون) . لە هەرێمیش هەر لەسەرەتای راپەرینەوە بەو شێوەیە بوو هەتا ئێستا . تا ئێستا هێزی سەربازی و پێشمەرگایەتی هەموو دەسەلات ئەزمونەکەیان لەدەستدایە . دەسەلاتی هێزی سیاسی و ئابورییە باڵا

دەستەكان و تەنانەت خێڵەكانی بەجێماو لە مێژوش هێشتا دەسەڵاتدارن . لە ڤایمار و لە كوردستان دەسەڵات و ژیانی سیاسی لەسەر چوار پایە بەڕێوە دەچن : هێز ، بەرژەوەندی ، نەریت ،وبۆیە بۆ هەردووكیان دیموكراسی بەهێزەكانن نەك دیموكراسی گشتی و یاسایی و بەهرەمەند بۆ هەموان . دیموكراسی بەهێز و دەسەلاتدارانی ڤایمار هێزی بەهێزتر و پەلاماردەرتری بەرهەمهێنا كە فاشیزمی نازیەكان بوو . دیموكراسی كوردی كام نەیاری بەهێزتر و درندەتر بەرهەم دێنێ .

پ- زەمینەكانی دارمانی دیموكراسی دیفاكتۆ: بیرمەندانی تیۆری رەخنەیی لە زانستی كۆمەلایەتی و مرۆڤایەتی كە لە مێژوودا بە (قوتابخانەی فرانكفۆرت) ناسراون (ماكس هۆركهایمەر ، تیۆدۆرۆ ئادۆرنۆ ، هێربرت ماركیوزە ، والتەر بنیامین و ئەریك فرۆم) و بەشێكی دیكە لە بیرمەندانی تر لەو بروایە دابوون كە ((لاوازی ، ناسازگاری و دارمانی كۆتایی كۆماری ڤایمار لەو واقیع و راستیەوە بوو كە شۆرشی 1918 ی ئالمان كە ئەم كۆمارەی هێنایەدی بە پێچەوانەی شۆرشی ئینگلیز (1680 – 1689) ، شۆرشی فەرەنسا (1789 – 1795) یان شۆرشی ئەمریكا (1776 – 1783) و شۆرشی روسیا (1917 – 1921) بەو رادەیەی ئەوان فراوان نەبوو، بەلكو لە ئەنجامی شكستی ئەلمان بوو لە جەنگی جیهانی یەكەم و لاوازبوونی خودی دەسەلاتی ئیمپراتۆری لە ولات . هەر یەك لەو شۆرشانەی كە ناویان هات لە جێگای خۆیان حكومەت و دەولەتی بەهێز و رژێمی سیاسی و پایەدارییان بەدیهێنا . شۆرشی 1918ی ئەلمان ئەگەر چی رق و تورەیی دوژمنانی كۆنەپارێزی بەهێزتر كرد ، بەلام سەركەوتوو نەبوو لە هێنانەدی دۆستانی بەهێز . ئەو رژێمە سیاسیەی كە لە ئەنجامدا هات پایەدار و بەهێز نەبوو لە پیادەكردنی دیموكراسیدا)) (4)

ئەزمونی ڤایمار و هەرێمی كوردستان و تەواوی دیموكراسیە دیفاكتۆ و تازەكان لە نمونەی 25 ی ینایری میسر و ، و زەمینەكانی لاوازی و شكستی ئەوان دەتوانێت پرسی گرنگ و تیۆری بە نرخ بێت بۆ داوەریكردن لەسەر هەموو ئەو دیموكراسیە تازە پەیدابووانەی كە بە دیفاكتۆ دەمێننەوە، یان دەیانەوێت وەها بمێننەوە، كە بێگومان ئەمەش دەبێتە زەمینەی لەناوچونیان ، ئەو زەمینانەش ئەمانەن :

1- لاوازیی بونیادی و پێكهاتەیی:

یەكەمین ئاستەنگی دیموكراسی دیفاكتۆ (ڤایمار) كە دەستی خستبوە بینە قاقای، ئەوە بوو كە ئەم ئەزمونە و پارت و لایەنە هاوپەیمانەكانی لاوازبون لە بونیاد و پێكهاتەی دیموكراتیكدا. بەشی هەرەزۆری دەسەلات بەدەست دوژمنانی شاراوە و نهێنی دیموكراسیەوە بوو ، یان لە هەندێ جێگادا دەسەلاتی چارەنووس سازشیان بەدەستەوە بوو، كە بەجۆرێك كاردەكەن كەپێچەوانەیە لەگەل بەهاو ئەزموونەكانی دیموكراسی . بەرژەوەندی دەولەمەندەكان، یان خاوەن كارەكان ناهێلێت كە یاسای كاری دیموكراتی لەولات هەبێ ،خاوەنانی كەرتی تایبەت ناهێلن

بیمەی کارمەندان و کرێکارانی ئەو بەشە بخرێتە یاساوە و هەواڵێك لەیاساکانی دادپەروەری کۆمەلایەتی لەدیموکرسی دیفاکتۆدا نابینرێ . سەرئەنجام تەواوی هێزەکۆنەکانی ئاینی ، خێڵەکی ، سەربازی و ئابووری لەم دەسەڵاتەدا بەهێزو کاریگەرن و خەڵکانی هەژارو بێبە شیش ، سەرەڕای ئومێدیان بەو سیستەمە، بەلام کەمترین بەهرەمەندییان بەرکەوتووە یان نا !

(2) لاوازیی و ناسازی حکومەت و دەسەڵات :

لەم دیموکراسیەدا یان یاساو ڕێسای پێویست بۆهێنانەدی سیستەمی دیموکراتی راستەقینە نییە، یان یاساو ڕێساکان کاریان پێناکرێت . هێزو بەرژەوەندی بەهێزەکان و دەسەڵاتدارانی ڕابردوو دەکرێنە یاسا، یان پێوەر . زۆربەی حکومەتەکان لەم رژێمە دیفاکتۆیانەدا لاوازن و بەدەستی بەهێزەکانەوەن یان خۆیان خوازیاری ئەوەن کەبەشێك بن لە بەرژەوەندی هێزو لایەنە بەهێزەکان.

(3) لاوازیی ڕەوشی سیاسی و پارتە سیاسیەکان :

هەرچەند زۆربەی پارتە ،سیاسیەکان دیموکراسی و ئازادی خوازییان کردوەتە دروشم ،بەلام زۆرکەم بەلای پیادەکردنی ئەم پرسانەدا دەچن . پارتە سیاسیە دیموکراتخواز و پێشکەوتوو خوازەکان لەم جۆرە سیستەمانەدا وەکو لایەنی ناچالاك و ناکارا هەمیشە بەسەر دەبەن ، بەلام هێزە کۆنەپارێزو کۆنەپەرستەکان یان ئیسلامیە توندرەوەکان چالاك و کاراو بەهێزن . دەسەڵات لەدەستی دیموکرات و سۆسیالیستەکاندایە ،بەلام ژیانی سیاسی لەدەستی کۆنە پەرست و فاشیستەکاندایە . پرسێکی دیکەی ئەم زەمینەیە ئەوەیە کە بەشی هەرە زۆری هێزە سیاسیە دیموکرات و سۆسیالیستەکان لەپەراکەندەیی و بلاویدان و ناتوانن یان نایانەوێت بەرەی داکۆکی لەدیموکراسی و ئازادی خوازی بۆ باشترکردنی ژیان و سیستەمی دیموکراسی پێکبهێنن.

(4) بێلایەنی و نەبوونی پیشتیوانی بەهێزی خەڵك :

لەدیموکراسی دیفاکتۆدا زۆرینەی خەڵك لەدوو ڕەوشدا ژیان بەسەر دەبەن ،لەلایەك ئەوان دڵسارد و بێلایەنن بەرامبەر بە دیموکراسی رووکەش و دیفاکتۆ، یان بروایان بەدیموکراسیەك نییە، کە ئاوات و هیواکانیان نەهێنێتەدی و لەلایەکی دیکە هێزی کۆمەلایەتی بۆ داکۆکی و پاراستن و گەشەپێدانی دیموکراسی هێشتا دروستنەبووە . هەموان دەیانەوێت دەسەلات ، سیاسەت یان کارێزماکان ژیانیان بۆباشترو بۆبەهرەمەندتر بکات و خۆیان ئەو کەسانەن کەبێ هێزن، یان بێلایەنن لە پیشتیوانی دیموکراسی دیفاکتۆ.زۆرینەی خەڵکی ئەڵمان نەیاندەویست ڤایمار بروخێ،بەلام دەیانخواست کەباشتر بێت بۆهەرکام لەم دوو ئامانجەش هیچ کارو پێشتوانیەکیان نەدەکرد . زۆرینەی خەڵکی هەریمی کوردستانیش لەدژی دروشمی

ڕوخانی حکومەتی هەرێم بوون لەلایەن ئۆپۆزسیۆن و نەیارنی دیموکراسیەوە ،بەڵام هیچ پیشتیوانیەکی بەرچاویان پیشان نەدا .

(5)کێشەو ئاستەنگی ئابووری و نەبوونی دامەزراوەکانی ئابووری:

سەرهەڵدانی کێشە و ئاستەنگەکانی ئابووری و باڵاکردن گرانی و فراوانبوونی بێکاری، یان زیاتر بوونی ڕێژەی هەژاری . هۆکاری سەرەکیش بۆئەم کێشەو ئاستەنگانە تەنها نەبوون یان لاوازیی توانای ئابووریی دەوڵەت نییە ، بەڵکو نەبوونی دامەزراوەکان و یاساکانی ئابووری وادەکات کە هەژاران و بێبە شان بەرگری بکەونە ژێر دەستی هێزو بەرژەوەندی دارا و چەوسێنەرەکان .تەواوی ئەزموونی ئابووری کۆماری ڤایمار 1918_1933 لەنەبوون و لاوازیی ئابووریی و بێدەسەلاتی دەزگاو یاساکانی ئابووریدا ژیانی بەسەربرد . کەبێگومان ئەمانە دەبنە هۆکار و زەمینەی بێ پیشتیوانی خەڵك بەرامبەر بەدەسەلات و دەسەلاتیش بەرامبەر بە خەڵك، بەڵام ڕەوشی ئابوری دیفاکتۆی هەرێم دوو سەردەمی بە خۆوە بینیوە ، یەکەم سالانی 1991_2003 کە هەژاری ، بێکاری و کێشەی ئابووری و لاوازیی ئابووری بوو لە هەرێمدا، بێگومان وێرای نەبوونی یاساو دەزگا ئابوورییەکان . دووەم لەساڵی 2003 بەدواوە پێشکەوتن و توانای ئابووری بەرەو باڵا چووە ، بەڵام هێشتا کێشەکانی بێکاری ،گرانی و هەژاری بۆ بەشێك لە خەڵکی کوردستان هەرماوە و تائیستا دیسان یاساو ڕێسای ئابووری بۆ ریفۆرم یان چاکسازی لە هەرێمدا نییە .

یەکێکی دیکە لەکێشەو ئاستەنگەکانی هەرێم وێرای باشبوونی توانای ئابووری ئەوەیە کە نەبوونی دادپەروەریی کۆمەلایەتی و دارایی تەواوی ژیانی ئەم وڵاتەی گرتوەتەوە و جیاوازی نێوان هەژاران و دوڵەمەندان هەتادێت زیاتر دەبێت .

6_کاردانەوە یان توندرەوی بەشێك لە خەڵك :

بێگومان زۆرینەی خەڵك لایەنگیری لە حکومەت و سیستەمی دیموکراتی دەکەن ، بەڵام ئەو زۆرینەیەش چالاك نین لەم لایەنگیریەدا . هەندێکی دیکە لە خەڵك دەکەونە کاردانەوە و توندرەوی کە هاندەرکانیان، بێگومان نەیارانی کۆنە پەرست و توندرەون.زەمینەی کاردانەوە و توندرەوی ئەو هەندە لە خەڵك، یان لەبەر ئەوەیە کە ئەو خەڵکانە هەر لە بونیادا لە دژی دیموکراسین، یان لەبەر خراپی ژیان و گوزەرانیانە. سەرهەڵدانی فاشیزم لە ئەورووپای نێوان دوو جەنگی جیهانی و سەرهەڵدانی ئیسلامی سیسی و جیهادی لە رۆژهەلاتی ناوەراست لە سالانی 1980،1990،2000ی سەدەی بیستەمدا هەر لەو زەمینانەوەیە . کاردانەوە و توندرەوی نەیارانی کۆنەپەرست و فاشیست لە بەرامبەر لایەنگیریی ناچالاکی هێزە دیموکراتیەکان ، دەتوانێ ئاشووبی وەکو 17ی شوبات لە هەرێمی کوردستان دروستبکات، یان ڤایمار بروخێنێ و نازیزم بهێنێتە سەر کار، یان ئیسلامی سیاسی و جیهادی بەهێز بکات !

دووەم ، ڕەوشی ئاشووب لەكوردستان

دیموكراسی كوردی ، كە بێگومان دیموكراسی دیفاكتۆ و هێزە بەهێزەكانی سیاسی و ئابووری و كۆمەلایەتیە ، لەلایەك زەمینە و پێشمەرجەكانی لاوازی و ناپایەداری حكومەت و دامەزراوە دیموكراتیەكانی بەرهەمهێناوە، بەتایبەتی هەلومەرجی ریفۆرم لەبەرژەوەندی زۆرینەی خەڵك بەرەو قەیران دەبات، لەلایەكی دیكەش زەمینەكانی ڕەوەندی ئاشووب و ڕەوتی شۆرشی چەواشە، یان سیاسەتی هەژمونخوازی كۆنەپەرستانە دەسازێنێ .خراپترین ڕەوش یان زەمینە ئەوەیە كە لایەنە دیموكرات و پێشكەوتن خوازەكان بەرەو بێهێزی دەچن و زۆرینەی جەماوەری هەژار و بەش خوراو بەرەو بێلایەنی دەچن، یان ڕەوشی پاسیڤ بوون بەسەریاندا دەسەپێ . بێلایەنی و بێهێزی هەژاران و زەحمەتكێشان و لایەنە دیموكرات و پێشكە وتو خوازەكان ، بێگومان لە دوو زەمینە و هۆكارەوە سەرچاوە دەگرێت : یەكەم: ئەوەیە كەخودی ئە ولایەنانە نەبوونەتە هێزی كۆمەلایەتی داكۆكیكار لەدیموكراسی و ریفۆرم یان هەوڵی پەیگیریان نەداوە بۆئەم مەبەستە . ئەم ڕەوشە هەمان ئەو هەلومەرجەیە كە نوخبەی رووناكبیری و سیاسی و مەدەنی ئێستا هەرێمی كوردستانی تیا ئەبینرێ . دووەم: لەبەر ئەوەی تەواوی ئەو جەماوەرە هەژار و بەش مەینەتە تە دلساردن بەرامبەر بە حكومەت و دەسەلاتی دیموكراتی دیفاكتۆ، چونكە ئەم حكومەت و دەسەلاتە تائیستا پەیگیرانە لە خەم و هەوڵی ژیان و چارەنووسی ئەواندا نەبووە .

لەم هەلومەرجەدا هێزە بۆرژوایی وبالا دەستەكانی ئابووری و سیاسی و كۆمەلایەتی لە دەرەوە و ناوەوەی دەسەلات (حكومەت و ئۆپۆزسیۆن) وەكو هێزەكانی ((دژە شۆرش و دژی خەڵك كاردەكەن وكرێكاران و تەواوی توێژە زەحمەتكێشەكان تواناى ڕێگرییان نییە لە سەرهەلدان و پەلاماری ڕەوتی دژە شۆرش . لەم سەردەم و ڕەوشەدا حكومەتی بۆرژوا _ دیموكرات ناپایەدار دەبێت و هەلومەرجی گونجاو بۆ كۆدەتا یان تەواوی پیلانەكانی دژی شۆرش فەراهەمدەبێت))(5)لەئاكامی هەمان ئەو هۆكارانەدا بوو كەرداووداوەكانی 17ی شوبات و ئاشووبی دوومانگ دواتر ، دەبێت وەكو ئەنجامی چاوەڕوانكراو و ناچاریی سەیربكەین .

ماهیەت و كارنامەی ئاشووبی 17ی شوبات و ڕووداوەكانی دواتر ، سیاسەتی مانۆری نێوان چینەكانە بەهرە وەرگرتنە لە ڕەوشی فریودانی تەواوی خەڵك و چین و توێژە چەوساوەكان بۆ پەردەپۆشی لە داكۆكی و بەرژەوەندی هێزە چەوسێنەرەكان یان كۆنە پەرستەكان، بەلام ئەمجارە بە ناوی ئۆپۆزسیۆن یان ((گۆڕان)) لە هەلومەرجی سیاسی و كۆمەلایەتی لە كوردستان .

سوود وەرگرتن لـەدژواری ڕەوش و ژیانی بەشێك لە خەڵك و دەستكردن بەراگەیاندن و هاندانی فراوان و بەهێز بۆ جولاندنی هێزی خەڵك، توانی ڕەوشێك دروستبكات بەناوی 17ی شوبات . لایەنگرانی ئەم ڕەوشە بەم ڕووداوانە دەڵێن

سەردەمی پەیدابوونی هێزی کۆمەڵایەتی بۆ چاکسازی و ریفۆرم و هەندێکی دیکەشیان خەیاڵی دەکردەوە و دەیانووت دەبێ هەرسێ سەرۆکایەتیەکەی کوردستان (هەرێم , حکومەت ، پەرلەمان) دەبێت دەست لەکار بکشێنەوە . نەیاران یان رەخنە گرانی ئەم هەلومەرجەش ئەو رووداوانە بە شۆرشی چەواشە، یان ئاشووب ناو دەبەن . سیاسەت مەدارانی 17ی شوبات و بەناو رووناکبیرانیان و لە پشتی ئەوانیشەوە ئۆپۆزسیۆنی فاشیست و کۆنە پەرستی (گۆران ، یەکگرتوو ، کۆمەڵ) لەم کارەدا پیشتیوانیان لە خەڵك خواست و لەناو خەڵکیشدا ئەوانە بە پیریانەوە چوون کە بەشی کۆنە پارێز و دواکەوتووی خەڵك بوون ، نەك بەشی پێشکەوتوخوازی هۆشیار . تەنانەت لەناو نوسەران و نوخبەی سیاسی و فیکریشدا ئەوانە بوونە سەردەمدار و نوێنەری ئەم ئاشووبەی شۆرشی چەواشە کە بەرنامە و پرۆژەی سیاسی تایبەتیان هەبوو ، نەك بۆ پیشتیوانی لە خۆپیشاندان و داواکارییەکانی خەلك . جەماوەری 17ی شوبات لەبەر هۆکاری دواکەوتوویی سیاسی و ژیان و گوزەرانی سەختی هەندێکیشیان ، بوونە هێزی مەیدانیی بۆ ئەم سیاسەت و بەرنامەی شۆرشی چەواشە و سیاسەت و نوێژە سیاسیەکانی بەردەرکی سەراو بانگەوازەکانی جیهاد و دروشمی الله اکبر ، باشترین و دیارترین نموونەن بۆسیاسەت و جەماوەری شۆرشی چەواشە . مەبەستم لەوەیە کە نە بانگەوازی جیهادو نە تەکبیرەی الله اکبر فریان بە دیموکراسیەوە نییە و ئەم سیاسەتە نەك داکۆکی لە ژیان و چارە نوسی خەڵك ناکات ، بەڵکو بەرەو دۆزەخی کۆنەپەرستی دیکتاتۆری و فاشیزمیان دەبات .

سەرئەنجام بزووتنەوەکانی گۆران و ئیسلامی سیاسی و خۆپیشاندانی چەواشەی 17ی شوبات بەیانگەری رۆشنگەی خەڵکی ستەمدیدەی کورد نەبوون و نین، بەڵکو بەیانگەری وەهم پەرستی ئەوانن ، بەیانگەری دادوەری خەڵکی کوردستان نین، بەڵکو بەیانگەری پێشدەواری ئەوانن . بەیانگەری ئایندەی ئەوان نین،بەڵکو تراجیدیاو وەهمی رابردووی ئەوانن بۆخۆپیشاندان و چاکسازی .

أ_زەمینەو هەلومەرجی گشتی بۆ بەرپابوونی ئاشووب

باسەکان دەربارەی دیموکراسی دیفاکتۆ و نمایشی کوردستان و هاوشێوەکانی بەشێك لەو زەمینە و هەلومەرجە گشتیانەی خستوەتە روو، کە خوێنەر و بینەر والێبکات کە سەرهەڵدانی ئاشووب و خۆپیشاندان و شۆرشی چەواشە، وەکو دەرئەنجامی ئەو زەمینە هەلومەرجانە سەیربکات، یان وا بروانێ کە هێزە کۆنە پەرست و هەلپەرستەکان چۆن دەیانویست بە قازانجی سیاسی خۆیان رەوشەکە دروستبکەن، یان بەناوی دروستکردنەوە تێکیبدەن ، بەڵام دەبێت هەلومەرجی گشتی هەرێم پێش شۆرش و خۆپیشاندانی چەواشە بە گشتی باسبکەین .

1–دەمێکە دیموکراسیی نمایشی ودەسەڵاتی کوردی باس لەکەموکوری و گەندەڵی و نەبوونی دادپەروەری دەکات لەکوردستان، بێگومان هەموو ئەمانەش بەشێك بوون، یان بەشێك دەبن لە نەبوونی سیستەمی دەستووری و یاسایی کە

زەمانەتی دیموکراسیی جێگیرو ڕاستەقینە بکات . کارنەکردن و نەبوونی پەیگیری بۆ چارەسەری ئەو کێشە و ئاستەنگانە بوونەتە هۆی کەمبوونەوەی متمانەو باوەری خەڵك بەوەی کەدەسەڵاتی کوردی ناتوانێ یان نایەوێت ڕیفۆرم بکاتە بەشێکی جیانەکراوە لە سیاسەت و بەڕێوەبردنی هەرێم . دووبارە بوونەوەی بەڵێنەکان و گوتارەکانی چاکسازی لە سەردەمی هەڵبژاردنەکان و فەرامۆشی یان لە بیرچوونەوەی ئەو گوتارو بەڵێنانە، هێندەی دیکە دڵساردی و نەبوونی هیوای چاکسازی لەلای خەڵك دروستکردووە.

مەبەست لە چاکسازی و ریفۆرم ، بێگومان تەنها لە هەڵبژاردنی دەسەڵات و پەرلەمان و کابینەکانی حکومەتدا سنوور دار نابێت ، یان تەنها لە کاروان و هەڵمەتی ئاوەدانکردنەوەی وڵاتدا نییە ، یان تەنها لە باشبوونی ژیان و گوزەرانی بەشێك لە خەڵك نییە ، بەڵکو ریفۆرمی دیموکراتی و چاکسازیی یاسایی دەبێت ببێتە بە شێکی جیانەکراوە لە تەواوی سیستەمی دەسەلات و بەڕێوە بردن . باشترین ریفۆرم و ئەولەویەتی چاکسازی لەوەدایە کە ئەو بەشەی خەڵك کە تا ئێستا لەهەژاریدا دەژین لە ڕێگای یاساکانی کار و بیمەکانی کۆمەڵایەتی و زەمانەتی کەرتی تایبەتی ئابوورییەوە ، ژیانیان دابینبکرێت ، بێگومان ئەم داوایە لە بارەی داراییەوە بۆحکومەتی هەرێم کاری ئاسان و شایانی کردنە ، بەڵام نەکردنی تەنها دەچێتە خانەی سیاسەتی بۆرژوایی و سەرمایە دارانەوە . یان بۆ خاترو ڕازیکردنی بۆرژوا و سەرمایە دارەکانە ، کەبەشێکیان لەناو خودی شاندی سیاسی و دەسەڵاتداران و بەشێکی دیکە شیان هاو بەرژەوەندن لەگەڵ دەسەڵاتدان و سیاسەتمەدارانی حکومەت و ئۆپۆزسیون .

2– ڕەوشی سیاسی ئۆپۆزسیۆن لە کوردستان و لەدوای ساڵی 1992بە دواوە دەکرێت لە دوو سەردەمدا باسبکرێت . یەکەم ساڵانی 1992هەتا ساڵی 2009بەو سەردەمە دادەنرێت کەتەواوی ئۆپۆزسیونی کوردی لە دەرەوەو ناوەوەی هەردوو حیزبی دەسەڵاتدار (جگە لە ئیسلامی سیاسی جیهادی و تەکفیری) لەڕەوشی نیمچە ئۆپۆزسیۆندا بوون ، واتا لە هەمانکاتدا بەشێك بوون لە دەسەڵات و لەهەمان کاتیشدا ئۆپۆزسیۆن بوون . ڕەوشی (نەوشیروان مستەفا) وباڵی ریفۆرمی ناو(ی . ن . ك) هەتا ساڵی 2009 بەو شێوەیە بوو . حزبەکانی شیوعی ، سۆسیالیست و زەحمەت کێشان و بزوتنەوەی ئیسلامی هەتا ساڵی 2009بەشێك بوون لە (نیمچەئۆپۆزسیۆن) .لە ساڵی 2009 بەدواوە هەرسێ حیزبی (گۆران ، یەکگرتوو ، کۆمەڵ) لە ڕەوشیی نیمچە ئۆپۆزسیۆنەوە بوونەتە ئۆپۆزسیۆنی فیعلی و کارا , بەڵام بە بەرنامە و ئەجێندای ((ئۆپۆزسیۆنی هەژموونخواز یان دەسەڵات خوان)) واتا هێندەی دەیانەوێت کە بە زووترین هەل و کات بگەنە دەسەڵات ، هێندە لەمە بەستی ئەوەدانین کەپرۆسەی ریفۆرمی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی بکرێتە بەشێك لە ژیانی سیاسی کوردستان .(6)

سەردەمێك لەنیگەرانی خەڵك (1992_2011) لە بەرامبەر نەبوون

یان نەکردنی ریفۆرمی پێویست لە ژیان و کاری حکومەت و خەڵك و نەبوونی دادپەروەری کۆمەلایەتی، بلاوبوونەوەی گەندەڵی و زەبەلاح بوونی بەرژەوەندی دەوڵەمەندان و سیاسەتمەدارانی دەوڵەمەند و سەرمایەدارانی تازە پەیدابوو . لەگەڵ بوونی ئۆپۆزسیۆنێکی هەژموونخوازو دەسەڵات پەرست کە لە ساڵی 2009 تارادەیەك دەنگی بەرچاویان بە دەستهێنا، کە نزیکەی سێ یەکی دەنگەکانی کوردستانە و ویستی ئەم پۆپۆزیسیۆنە بۆ سوود وەرگرتن لە هەموو هەل و کاتێکی مەبەست بۆ گرتنە دەستی دەسەلات ، نەك تەنها لە رێگای دەنگدان و هەڵبژاردن، بەڵکو تەنانەت لە رێگای ئاشووب و شۆرشی چەواشەو پەلاماری جەماوەریش، کە شێوەیەك لە گاڵتەجاریی شۆرشیان لە دوای 17ی شوبات هێنایە دی. بێگومان لەم هەلومەرجەدا ئەم هێزانە دەتوانن جۆرێك لە هێزنواندن، یان ئاشووب بەرپا کردن ساز بدەن.

3- شۆرشی میسر و تونس و خۆپیشاندانەکانی یەمەن و راپەرینەکانی لیبیا و پەیدابوونی جولانەوەی جەماوەریی لەو ولاتانە و تەواوی ناوچەکانی خۆرهەلاتی ناوەراست بە ئێران، سوریا وئۆردون، هۆکارێك یان زەمینەیەك بوون کە بەشێك لە خەڵك و بەتایبەتی لاوانی نارازی و ستەمدیدو هەندێك لە نووسەران و نوخبەی سیاسی خاوەن ئەجێندا و بەرژەوەندی تایبەت لە 17ی شوبات و لە ناوەندی شاری سلێمانی و لە مەیدانی بەردەرکی سەرا خۆپیشاندان بە ناوی پشتیوانی لە شۆرشی گەلی میسر بەرپابکەن . خۆپیشاندانی ناوبراو لە لایەن ئەندامان و هەڵسوراوانی ئۆپۆزیسیۆنی ناوبراو بەرەو هێرشبردن بۆ لقی چواری (پ. د. ك) لە سلێمانی چوو، پاشان تەواوی هێزەکانی ئۆپۆزسیۆن و هەڵسورا و ئەندام و میدیا و نووسەرانیان ئەنجومەنێکیان دروستکرد بە ناوی (ئەنجومەنی کاتیی سەرای ئازادی) بۆ رابەریکردنی خۆپیشاندانەکان و سەر ئەنجام شارۆچکەکانی سەر بە پارێزگای سلێمانیشی گرتەوە.

ب- تراجیدیای خۆپیشاندان و گاڵتە جاریی شۆرش

خۆپیشاندانەکانی ئۆپۆزیسیۆنی گۆران و ئیسلامی سیاسی و هەندێك لە کۆمۆنیستەکان و نەتەوە پەرستانی بە جێما و لە کاژیك و پاسۆك و سەرئەنجام لایەنگرانی پارتی چارەسەریش، لەلایەن هەڵسوراوان و ئەندامانی ئەو حیزبانەوە لە 17 ی شوبات دەستی پێکرد و هەتا 19ی نیسان بەشی هەرە زۆری سلێمانی و شارۆچکەکانی سەر بەو پارێزگایەی گرتەوە. بە شێك لە نووسەرانی هەلپەرست و بەناو رووناکبیرانی ئۆپۆزسیۆن و جاران بەهرەمەند لە خوانەکانی دەسەلاتی کوردیش، دەیانویست لەو خۆپیشاندانانە ببنە رەهبەر یان کارێزما. هەموو ئەو کەس ولایەنانە ئەنجوومەنی کاتیی سەرای ئازادییان دروستکرد و لەم کارەدا کاریکاتۆرێکیان لە ئەنجومەنی گۆران و چاکسازی هێنایەدی و سەر ئەنجام خۆپیشاندانیان بەرەو گاڵتەجاریی یان مەهزەلەیەك لە شۆرش برد. مەبەست لە

گاڵتە جاری و مەهزەلەی شۆڕش، ئەوە نییە کە خودی دیاردەی شۆڕش بەگشتی و شۆڕشەکانی ئەم سەردەمە بە تایبەتی بەو شێوەیە باس و وێنا بکرێت، بەڵکو مەبەست لەوەیە کە کاریکاتۆریستەکانی ئەنجومەنی کاتیی بە ناو سەرای ئازادی و سەرکردەو کاریزماکانیان لە دوورەوە ڕەوشێکی گاڵتەجاڕ، یان مەهزەلەیان بۆ شۆڕش خوڵقاند.

گاڵتە جاری شۆڕشی ئۆپۆزیسیۆنی کوردی، مافی خۆپیشاندانیان کردە سیاسەتی خۆپیشاندان و داواکاری چاکسازییان کردە بەرنامە و پرۆژەی ڕووخانی هەرسێ سەرۆکایەتیەکەی هەرێم. واتا ئەوان لە پشت پەردەی چاکسازی و مافی خۆپیشاندانەوە دەیانویست شۆرش بەرپا بکەن و تەواوی کارو کردەوەکانیان لە ماوەی 17ی شوبات بۆ 19ی نیسان هەوڵدان بوو بۆ سازکردنی ڕەوشەکانی شۆڕشی چەواشە یان ئاشووبی سیاسی، بەڵام حکومەتی هەرێم و هەردوو حیزبی دەسەڵاتدار بە بەکارهێنانی پرانسیپی ((پاوانکردنی هێز و توندوتیژی ڕەوا))(7) خۆپیشاندان و ڕەوشەکانی شۆڕشی چەواشە و ئەنجومەنی کاتی سەرا و تەواوی بەرنامە و ئەجێندای سیاسی ئۆپۆزیسیۆنیان لە ناوبرد، یان پاشەکشەیان پێکرد.

سیاسەتی خۆپیشاندانی خاوەن بەرنامەی شۆڕشی چەواشەو ئەجێندای سیاسی ئۆپۆزیسیۆن بۆ ڕووخـان و وەدەرنانی (ترحیل) دەسەڵاتی ئێستای هەرێم و ئەنجومەنی کاتیی سەرا، بەرەو شکست و پەرتەوازەیی و نەمان چوون، بەڵام ئەوەی کە شکستی خوارد مافی خۆپیشاندان و داواکاریی چاکسازی نەبوو، هەروەکو چۆن شۆڕشیش لە ناو نەچووە، چونکە هێشتا لە کوردستان لە دایک نەبووە. شکستەکان کرانەبەری سیاسەتی توندڕەوی خۆپیشاندان و دەزگاکەی کە ئەنجومەنی کاتیی سەرا بوو، یان شۆڕشی چەواشەبوو کە تەفرو تونا بوو. ئەم شکستە شکستی نەریتە سیاسیە دیفاکتۆکانی کورد بوو، کە لە هەموو ناکۆکی و جیاوازییە سیاسی و ئایدیۆلۆژیەکاندا، پەنا دەبرایە بەر توندوتیژی و لە ناوبردنی بەرامبەر و دەرکردنی لە مەیدانی مەبەست. هەروەکو چۆن لە ساڵانی شەری ناوخۆی 1964 هەتا 1997 بینیمان. شەری ناوخۆی سیاسەت و دەسەڵاتدارانی کوردستان تراجیدیای سیاسی و نیشتمانی و دیموکراسیی بۆ کورد کردە مێژوو، بەڵام شکستی ئەمجارەی توندوتیژی و لە ناوبردن و تەکفیری سیاسی لە لایەن ئۆپۆزیسیۆنەوە بە کۆمیدیا یان مەسخەرە کۆتایی هات.

ئەم شکستە، شکستی بە جێماوی پەیوەندی کۆمەڵایەتی و سیاسی هێزە کۆنەکانی ناو سیاسەتی کوردی بوو، کە مەخابن هێشتا هێزە سیاسیە دیموکرات و پێشکەوتو خوازەکان یان پەیدانەبوون، یان جێگای ئەوانیان نەگرتوەتەوە. شکستی وەهـم و ئەو بیرو بـاوەڕانـە بـوو، کە دەمێکە خۆیان مەڵاسداوە کە دیموکراسیی نمایشی و دیفاکتۆی کوردستانی لە ناو بەرن و خۆیان بە دەسەڵاتی هەژموونی و عەقیدە و ئایدیۆلۆژی تۆتالیتاری و فاشیستی بچنە جێگا و دەسەڵاتی ئەوان. ئەگەرچی وەهم و بەرنامەی کۆنە پەرستانەی ئۆپۆزیسیۆنی لە کەمیندا

ئەمجارە شکستی خواردووە، بەڵام هێشتا هێزی کۆمەڵایەتی ڕیفۆرم و چاکسازی لە کوردستان لە ناوەوە و دەرەوەی دەسەڵاتی کوردی پەیدانەبووە. ئەو بنکە حیزبی و جەماوەرییەش کە لەدژی بەرنامە و پڕۆژەی شۆڕشی چەواشەی ئۆپۆزیسیۆن بوون، بەڵام ئەوانیش هێشتا دردۆنگن بەرامبەر بەڵێنەکانی چاکسازی حکومەت و دەسەڵاتی حیزبی و هێشتا بڕیاریشیان نەداوە ببنە هێزی کۆمەڵایەتی بۆ فشار خستنە سەر دەسەڵات بۆ ڕیفۆرم، یان هێنانەدی ڕەوشی ڕاستەقینەی مافەکانی خۆپیشاندان و چاکسازی ودادپــەروەری لە کوردستان، سەرئەنجام خەڵك و جەماوەر لە کوردستان هێشتا بینەرن، نەك بکەر.

تایبەتمەندی و شکستی شۆڕشی ئاشووب و چەواشەی 17ی شوبات تا 19ی نیسانی ساڵی 2011، هەمان باس و شیکردنەوەی ((کارل مارکس)) مان بیر دەهێنێتەوە لە باسی شکستی ڕاپەڕین و بزوتنەوەکانی ساڵانی 1848- 1852 ی فەرەنسا و ئەڵمان کە دەڵێ: ((ئەوەی شکستی خوارد شۆڕش نەبوو، ئەم شکستانە شکستی پاشماوە زیادەکانی نەریتی پێش شۆڕش بوون. شکستی ئەنجامەکانی پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و چینایەتیەکانی ڕابردوو بوون، ئەو پەیوەندییانەی کە هێشتا وەکو ناکۆکی چینایەتی بە هێز نین. شکستی کە سایەتی و کارێزماکان بوو، شکستی وەهم و دیدگاو ئەو بەرنامانە بوو کە پارتی شۆڕشگێر پێش فۆریەی 1848 لە کۆت و بەندییان ئازاد نەبوو و بەبێ سەرکەوتنی شۆڕشی ڕاستەقینە لێیان ئازاد نابێت، بەڵکو دەبنە ئەنجامی زنجیرەیەك لە شکستە یەك لە دوای یەکەکان))(8).

خۆپیشاندان و داواکاری چاکسازی بۆیە بەرەو تراجیدیا برا، چونکە لە لایەن ئۆپۆزیسیۆنی سیاسی و ئەنجومەنی دەست نیشانکراوی ئەوان پاوان کرا. دروشم و داواکارییەکانی چاکسازی بەرەو دروشم و داواکاریی سیاسی پەتی ئاڵوگۆڕی پێکراو لە بەردەرکی سەرا تەنها لایەنگران و ئەندامانی سەر بەو بەرنامە و پڕۆژە سیاسیانە ئازاد بوون و هەموو ئەوانەی کە هاوبیرو لایەنگیری ئەوان نەبوون، ڕێگایان پێ نەئەدراو تەواوی میدیاکانی جیاواز لە خۆیان لەوێ یان دەرئەکران یان بۆیان نەبوو توخنی ئەو ناوە بکەونە . لەهەمووش خراپتر و کارەساتتر ئەوەبوو کە هەر لە ڕۆژانی یەکەمەوە خۆپیشاندان بارگاوی کرا بە مەرام و پڕۆژەی سیاسی بۆ ڕوخانی دەسەڵاتەکانی هەرێم . خۆپیشاندانێك کە هیچکام لەهێز و ئۆرگان و دامەزراوەکانی شۆڕشی نەبێت ، بێگومان لەژێر ئەم بارەدا دەپسێ، یان لەدەست خاوەنەکانی دەردەهێنرێ . ناکۆکی و جیاوازی و دابەش بوونەکانی ئەنجومەنی کاتی سەرا لە دوو مانگی ناوبراودا ، باشترین ئاماژە و گەواهن بۆئەوەی کە ئەنجومەنەکە دەبێتە کاریکاتۆر وخۆپیشاندانەکانیش دەبنە تراژیدیا .

رەوشێك لەشۆڕشی چەواشە یان مەهزەلەی شۆڕش

((شـۆڕش ئاڵوگۆڕێکی سیاسی ئاڵۆزە کەتیایدا حکومەتی جێگیر لەبەر

هەندێك هۆكار توانای دەسەڵات و ناچاركردن و كاری هێزدار لەدەستدەدات و گروپ و هێزە كۆمەڵایەتی و سیاسیەكایش دەكەونە خەبات، بۆ ئەوەی دەسەڵاتی سیاسی بگرنە دەست . ئەم خەباتە زۆربەی كات ماوەیەكی زۆر دەخایەنێ بۆئەوەی سەرئەنجام دامەزراو و دەسەڵاتە تازەكان جێگای كۆن بگرنەوە . لەوانەیە لاوازی و ناتوانایی حكومەت زەمینەسازبێت بۆپەیدابوونی ناكۆكی و ململانێی گروپە سیاسی و كۆمەڵایەتیەكان و خەباتی ئەوان بۆگەیشتن بە دەسەلات ، یان پەنابردنی دەسەلاتی كۆن بۆ نواندنی هێزو پیادەكردنی توندو تیژی . یەكێك لە دیاردە گرنگەكانی شۆڕش خۆئامادەكرن و ڕێكخستن و كۆكردنەوە و تەیاركردنی جەماوەرە . هەڵبەت ناڕەزایی خەڵك بە هەرشێوە و بەهانەیەكبێت، زەمینەی پێویست بۆ ئامادەكردن و ڕێكخستنی شۆڕش بە ئەژماردێت.سەر ئەنجام ناڕەزایی كۆمەلایەتی ، پەیدابوونی گروپ و هێزە نەیارەكان ، لاوازی و بێ توانایی دەسەلات بۆ سەركوت دەبنە سەرچاوە و هۆكارەكانی پەیدابوونی پێكهاتەی نوێی دەسەڵاتی تازە و ئەمانە هەلومەرج و ڕەوشی گشتی شۆڕش پێك دەهێنن))(9)

سۆسیالیست و بیرمەندی ناوداری ماركسیتی ئەڵمانی ((كارل كاوتسكی))یش دەڵێت((هەروەكو چۆن شۆڕش لەلایەن دەسەڵاتەكانەوە ڕێگای لێناگیرێت ، هەروەها لەلایەن شۆڕشگێڕانیشەوە وادەی سەرهەڵدان و چۆنیەتی سەرهەڵدانی كۆنترۆڵ ناكرێت))(10)

تایەتمەندییە بنەڕەتیەكانی شۆڕش ، یان سیفەتەكانی دیاردەی شۆڕش كە لەلایەن زۆرێك لە كۆمەڵناسانی سیاسی ، تیۆرمەندانی سیاسی و مێژوو نووسانی شۆڕشەكانەوە باسكراوە دەتوانرێت لەم لایەنانەدا كورتبكرێنەوە: كۆكردنەوە و تایبەتمەندی درێژخایەن و خاوەن هێز و توندوتیژی ، بەشداری و كۆكردنەوە و سازدانی جەماوەری ، تایبەتمەندی رابەرایەتی ، تایبەتمەندی ئایدیۆلۆژیك و سازمان و ڕێكخراوەكانی سازدانی شۆڕش ، و لە هەمووشیان گرنگتر پەیدابوونی هەلوومەرجی قەیرانی سیاسی و ڕەوشی شۆڕشگێڕانە . لەم زەمینە و هەلومەرجانەدا چەند هۆكارێكی گرنگ دێنە پێشەوە ، كە ئەمانەن : یەكەم ، حكومەت و شاندی دەسەلاتدار ناتوانێت بە شێوە و سازوكارەكانی جاران كۆمەڵگا بەڕێوەبەرێ . دووەم ، هێزەكانی دەسەلات یان توانای بەرەنگاری و سەر كوتیان نامێنێ، یان بێزار دەبن لەو ڕەوشە . سێ یەم: تەواوی كۆمەڵگا دەكەوێتە قەیرانەوە و زۆرینەی خەڵك لەدژی حكومەت هەڵدەستن و سەرئەنجام دابەشبوون و جیابوونەوە لە ناو خودی حكومەت و شاندی دەسەلاتداردا پەیدادەبێت و شتێك بەناوی رژێم، یان حكومەت نامێنێ . هەموو ئەم هەلومەرج و دیاردانەمان لەشۆڕشی تونس و میسردا بینی ، بۆیە دەسەڵاتەكان رووخان یان ڕۆیشتن .

بەلام ئەوەی لەماوەی رابردوو لە سلێمانی و قەزاكانی بینیمان ، نەك لە هەموو هەرێمی كوردستان ، تەنها خۆپیشاندان و داواكاریی سنووردار بوو كە خێرا ئۆپۆزسیۆنی نەزان بەرگی شۆڕشیان كردە بەرو دەیان ویست تونس و میسر لە

بەردەرکی سەرای سلێمانی دووبارە بکەنەوە . ئۆپۆزسیۆنی نا سیاسی و ناواقعی ، تەنانەت بۆ بەرنامە و مەرامەکانی خۆشیان ، لەنێوان سێ ڕەوش و هەڵبژاردنی سیاسیدا هەرچەند ڕۆژێک تاکتیک و بەرنامەی خۆیان دەگۆڕی . جارێک وەکو ئۆپۆزسیۆنی (یاسایی!) داوای چاکسازییان دەکرد ، جارێکی دیکە ناراستەوخۆ داوای بەشداری بوونیان لەحکومەتدا دەکـرد، بەناوی حکومەتی ئینتقالی تەکنوکرات و تەوافقی وجارێکی دیکە داوای ڕووخان و هەڵوەشاندنەوەی هەرسێ سەرۆکایەتیەکەیان دەکرد و دەشیانووت ئێمە بەشدارنابین لە حکومەتدا . بەراستی ئەوان خۆیان و خۆپیشاندان و بەناو شۆڕشەکەیان خستە ڕەوشێکی کۆمیدی و گاڵتە جارەوە . نە دەیانزانی چۆن ئۆپۆزسیۆنی یاسایی بن ، نەدەیاندەتوانی حکومەت و دامەزراوەکانی بڕخێنن و ڕووشیان نەدەهات و شەرمیان دەکرد بڵێن ببینە بەشێک لە حکومەتی بنکە فراوان . ئەوان وەکو کوردەیان لێهات نەک لە هەردوو جەژنەکە، بەڵکو لە هەرسێ بەرنامەکەی خۆیان بوون ! لەهەمووی کۆمیدی ترو گاڵتە جارتر ئەوەبوو، کە خۆیان نەکرد بە خاوەنی ئەنجومەنی کاتی سەرای ئازادی و ڕۆژانە دەیانوت ئەم ئەنجومەنە سەربەخۆیە و دەستی ئۆپۆزسیۆنی تێدانیە ، بەڵام تەواوی خەڵکی کوردستان دەیانزانی کە وانییە و لەمەشدا دەیانویست گاڵتە بە دەسەڵات و خەڵك بکەن ، بەڵام خۆیان بوونە گاڵتەجار .

ڕەوشەکانی ئاشووب یان مەهزەلەی شۆڕشی ئۆپۆزسیۆنی هەرێم سەرەتا بە خۆپیشاندان بۆ پشتیوانی لە شۆڕشی میسر و داواکاری چاکسازی لە کوردستان هاتە مەیدان . دواتر هەوڵیاندا پەلاماری بارەگا حیزبی و حکومیەکان بدەن . چەند ڕۆژێك دواتر بانگەوازی مانگرتنی گشتیان ڕاگەیاند و کەس نەچوو بە دەنگیانەوە . ویستیان زانکۆکان بکەنە مەیدانی سیاسەتەکانی خۆیان و سەر ئەنجام کەوتنە بەرد هاویشتن و دالاستیك ، تەنانەت تەقەکردن لە هەندێك جێگا لە پۆلیس . لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا نوێنەرانیان لە ئەنجومەنی کاتی بەردەم سەرا وتاری حەماسی و توندو دوژمنانەیان بەرامبەر بەدەسەڵات دووبارە و چەند بارە دەکردەوە . یەکێك لەگروەکانی ئۆپۆزسیۆنی خاوەن شۆڕشی چەواشە ئەوەبوو، کە دەیانوت بەشێك لە لایەنگرانی دەسەڵات و لایەنێك لە حیزبی دەسەڵات و پێشمەرگە و پۆلیس و ئاسایش لەگەڵ ئەوانن و چاوەڕیی فەرمانی ئەوان دەکەن . ئەم گرەوە ئەگەر واشبێت (کەوانەبوو!) ئۆپۆزسیۆن و بەتایبەتی بزوتنەوەی گۆڕان لەوەبێ خەبەربوون کە جەماوەری کوردستان، مەبەستم زۆرینەی هەرە زۆرە ، بەلایەنگران و دەنگدەرانی ئۆپۆزسیۆن و دەسەڵاتیشەوە لەم سەردەمەدا بینەرن نەك بکەر. ئەمەش نەناسین و نەزانینە لە خوێندنەوەی واقعی سیاسی و کۆمەڵایەتی هەرێم و بەتایبەتی لە پەیوەندی بە خۆپیشاندان و کاریگەریی خەڵك لە سەر ڕووداوەکان ! گرەوێکی دیکەی سەرانی ئۆپۆزسیۆن ، گرەوکردن بوو لەسەر پشتیوانی ئەمریکا و حکومەتە ئیقلیمییەکان ، تەنانەت پەناشیان برد بۆ پەرلەمانی عێراق و هێزە سیاسیە کانی ناوپەرلەمان و حکومەت لە عێراق، بەڵام زیرەکی و هەوڵی دوو حیزبی

دەسەڵاتدار و بەتایبەتی هەردوو سەرۆکی عێراق و هەرێم لەوەدا بوو، کە هەموو ئەم پەیوەندییانەیان لەوان بڕی و لەمەشدا بێکەس و تەنهایان کردن.

هەولەکانی شۆڕشی ئۆپۆزسیۆن (لەلای خۆیان بەبێ ناوهێنانی شۆڕش) یان مەهزەلەکانی شۆڕشی چەواشە سەرئەنجام و لەئاکامدا ئەم ڕەوش و چارەنووسەی بە خۆوەبینی : خۆپیشاندان و شۆڕشی چەواشە بەرەو هەولێر و کەرکوک و دهۆك نەچوو ،زۆرینەی خەڵکی سلێمانی و قەزاکانی لەگەڵیان نەبوون ، هێزەکانی پۆلیس وئاسایش و پێشمەرگە نەچوونە ناویان ، تەنانەت کرێکاران و فەرمانبەرانیش پەیوەست نەبوون بە خۆپیشاندانەکانەوە ، پیشتیوانی و نێودەوڵەتی هەرێمایەتیان بەدەستنەهێنا و لە لایەن دەسەڵاتداران و کاربەدەستانی حکومەتی عێراقیشەوە وەڵامیان نەدرایەوە، بۆیە بوونە مەهزەلەیەك لە شۆڕشی یان شۆڕشی چەواشە !

گاڵتەجاریی شۆڕشی ئۆپۆزسیۆنی کوردی یەکێك لە وتە گرنگەکانی هیگڵمان بیر دەهێنێتەوە کە (کارل مارکس) لە کتێبی 18ی برۆمێردا باسی دەکات :((هیگل لەجێگایەك نووسیویەتی کە تەواوی ڕووداو و کەسایەتیە گەورەکانی مێژووی جیهان دوو جار دەرئەکەون ، بەڵام ئەو فەرامۆشیکردووە کە بڵێت جاری یەکەم بەشێوەی تراجیدی و جاری دووەم بەشێوەی کۆمیدی و مەسخەرە)).(11)

پ_ ڕووناکبیرانی هەڵپەرست و کاریزمایانی ترسنۆك

لەڕووداوەکانی 17ی شوبات هەتا 19ی نیسان، بەشی هەرە زۆری هەواڵ و چالاکیەکان لەدەوروبەری نووسەران و (ڕووناکبیرانی !)رابەری خۆپیشاندانەکان و کاریزماکان بوون، کە لە دوورەوە بەریمۆت کونترۆڵ خۆپیشاندان و ڕووداوەکانیان ئاراستە دەکرد . نووسەران و ڕووناکبیرانی ناو ڕووداوەکانی 17ی شوبات و دواتر دوو جۆربوون ، جۆری یەکەمیان ئەوانەبوون کەوایان دەزانی ئەم خۆپیشاندان و ڕووداوانە بەشێکن لە شۆڕشی تازەی وڵات ، یان هەروەکو خۆیان دەیانوت و لە زانکۆی سلێمانی ڕایانگەیاند : کە ئەم بزوتنەوەیە لەهەموو شۆڕشەکانی کوردو جولانەوەکانی نوێتر و باشترە (بەختیارعەلی) ، بەڵام ئەمان پاش ماوەیەك تێگەیشتن کەوانیە بێدەنگەیان لێکرد و بەرەو هەندەران چوونەوە . بەشی دووەمیان ، ئەوانە بوون کە لە تەواوی وردەکاری وئاراستەکردنی ڕووداوەکاندا هەبوون و ڕۆژانە دەچونەوە بۆلای کاریزماکانیان و لەوان دەستور و ڕێنماییان وەردەگرت ، پاشان لەدوای سەعات (3،2)ی نیوەڕۆ دەچونەوە بۆ خۆپیشاندان . ئەم بەشە مەبەستیان لەوەبوو کە ڕووداوانەدا وەکو ڕابەر دەربکەون و ڕابردووی پەیوەندی و بەهرەی جارانیان لەسەر خوانی دەسەڵاتی کوردی بسرنەوە و ببنە بەشێك، یان سەرکردەکانی (خۆپیشاندان و شۆڕشی خەڵك !) ، یان لەکاتی سەرکەوتنی ئەنجومەنی کاتیی سەرای ئازادیدا پلەو پۆستی سیاسیان بەربکەوێت .

دیدگای مەبەست و ڕەخنەی ڕووناکبیری و تیۆری لەوەدا نییە کەنووسەران و ڕووناکبیران نەچنە خۆپیشاندان و بزوتنەوەکانی خەڵکەوە ، یان بەشێك نەبن لەسیاسەت و حیزبەکان بەدەسەڵات و ئۆپۆزسیۆنیشەوە ، یان هەڵەنەکەن

لەبەهادان و شیکردنەوەی ڕووداوەکـان ، بەڵکو دیدگاو مەبەست و ڕوانگەی ڕووناکبیری لەوەدا لە سیاسەت جیادەکرێتەوە ، بەتایبەتی سیاسەتی خاوەن بەرژەوەندی و چەواشەکاری ، کە ڕووناکبیران هەمیشە دەبێت لەهەموو ڕوش ڕووداوەکاندا ڕاستی و حەقیقەت بێژبن لەبەرژەوەندی خەڵك و بەتایبەتی لە بەرژەوەندی ئەوانەی کەمینبەریان نییەو پەراویزکراو و چەوساوەن ، یان لە بەرژەوەندی ئەوانەدا کار بکەن و ڕاستیەکان بخەنە ڕوو کە لەلایەنە سیاسیەکان چەواشەیان دەکـەن، بـەڵام ڕووناکبیرانی ناو 17ی شوبات کەناوبانگی زۆرو زەوەندییان پەیداکرد ، بەتەواوی بوونە بەشێك لەسیاسەتی چەواشەکاری ئۆپۆزسیۆن تەنانەت ئەوانیش کە هەتا ئێستا بەناوی عەلمانی خۆیان ناساندبوو لەگەڵ مەلا جیهادییەکانی کۆمەڵ و یەکگرتوو اللەاکبر یان دەوتەوە، دورست بوونە بەشێك لەسەنگەری ئەوان . سەرئەنجام تەواوی ئەم نووسەر و بەناو ڕوناکبیرانە کەوتنە ناو شکستی وەهم و خەیاڵەکانی خۆیان و بوونە بەشێك لە کۆمیدیا و مەسخەرەی سیاسی و(ڕوناکبیری !) .

هەر لەو سەردەمەدا بەشێکی زۆر لە هەواڵ و ڕووداوەکان لە میدیا و بارەگای هەرسێ حیزبی ئۆپۆزسیۆن بەتایبەتی لە دەوری هەرسێ ڕابەر و کارێزمای (گۆڕان ، کۆمەڵ ، یەکگرتوو) دروست دەبوون . لەزۆربەی ڕوداوەکانی ئەم چەند ساڵەی دوایی هەر لە بزوتنەوەی سەوزی ئێرانەوە، هەتا شۆڕشەکانی تونس و میسر هەتا خۆپیشاندان و ڕاپەرینەکانی یەمەن و لیبیا ڕابەران و بەرپرسانی ئۆپۆزسیۆن، بـەردەوام یان ماوەماوە لەمەیدانەکانی خوپیشاندان بوون و لەناوجەماوەری خۆیاندا بوون، بەڵام کارێزما و بەرپرسانی ئۆپۆزسیۆنی گۆڕان و ئیسلامی سیاسی بۆ تەنها جارێکیش نەچوونە ناو خۆپیشاندان و ڕووداوەکان ،ئەم مەسەلەیە یان ترسنۆکی بوو یان بێباوەری بوو، بەرامبەر بەو ڕووداوانەی کەخۆیان ڕاستەوخۆ دروستیانکرد بوو ، لەگەڵ ئەمەشدا زۆربەی شەوەکان لە کەناڵەکانیانەوە دروشم و قسەو باسی ئاگرین و حەماسیان بۆ لایەنگران و هەڵسوراوانییان دەدا بۆخۆشکردنی تینی خۆپیشاندان وگەرم کردنەوەی ئاگری ئاشو بەکانیان .

لەبەرامبەردا و لەدژی ئەمان هەرسێ سەرۆکی عێراق و سەرۆکی هەرێم و سەرۆکی حکومەتی کوردستان دەچوونە ناو ڕێپێوان و بۆنەکانی ڕاپەرین و نەورۆز و بەسەر کردنەوەی کۆبوونەوە و ئاپۆرەی خەڵك . ئەو سێ سەرۆکە لەبەرپرسانی ئۆپۆزسیۆن و بەناو کارێزماکانیان ئازاتر و بەرپرستر بوون، بۆ ئاگاداربوون لە ڕەوشی خەڵك و هەلومەرجی خۆپیشاندانەکان .

سەرانی ئۆپۆزسیۆن و تایبەتی سەرۆکەکانیان لەسەردەمی 17ی شوبات و دواتـردا، هەر بەوە نەوەستان کە خۆپیشاندان سازبکەن ، بەڵکو زۆرجـار دەیانووت کەدروشمەکانی خۆپیشاندان داواکاری چاکسازی تێپەڕاندووە و ئێستا دەبێت حکومەت و دەسەڵات بڕوات و هەتا ئەم دەسەڵاتە مابێت کوردستان هەر بە((گەندەڵستان)) دەمێنێتەوە .

بۆباشتر شارەزابوون لە کاریگەری و نەخشی کاریزما و بزوتنەوەی کۆمەڵایەتی لەشۆڕشەکاندا ، چاکتروایە تیۆرەکانی شۆڕش و ئەو ڕێبازانە بەسەر بکەینەوە کە لە سەردەمەکانی رابردوو، یان شێوەکانی شۆڕشیان سازداوە، یان تیۆرەکانی شۆڕشیان فۆرمۆلە کردووە :

(1)تیۆری خەباتی چینایەتی بۆ شۆڕش .
(2)تیۆری ڕیالیزمی سیاسی و گۆڕینی دەسەلات.
(3)تیۆری هاوپشتی کۆمەلایەتی .
(4)تیۆری تاکگەرایی و دەروون ناسی.
(5)تیۆری کاریزما و بزاڤی کۆمەلایەتی.(12)

دیدگاو تیۆری کۆمەڵناسیی ناوداری ئەڵمانی (ماکس ڤیبەر) دەربارەی سێ سەرچاوەکەی رەوایی و هەژمونی سیاسی(نەریت ، یاسا و کاریزما) پەیوەندی ڕاستەوخۆی هەیە بە باسەکانی ئەو دەربارەی بزوتنەوە کۆمەلایەتیەکان. دەسەلات و هەژموونی نەریتی و بەجێماو لە ڕابردوو دەبێتە بنەما بۆ هەلوومەرجی هاوتای کۆمەلایەتی یان دەست نەبردن بۆگۆڕینی هەلومەرجەکانی سیاسی و کۆمەلایەتی .

بەلام دوو هێزو هەژموونەکەی دیکە دەیانەوێت کە ئەم هەلومەرجە هاوتاو دەست لێنەدراوە بهەژێنن ، یەکیان هێزی عەقلانیەتە و ئەوی دیکەیان هێزی کاریزما. بە بروای وێبەر ((عەقلانیەت دەتوانێ هێزی شۆڕشگێرانەی پلە یەك بێت لە دژی دەسەلاتی نەریت و کۆن، هەتا ئێستاش هەروا بووە و هێزی عەقلانیەت یەکەمجار دەتوانێ ژینگەی کۆمەلایەتی بگۆڕێ، پاشان ئالوگۆڕی جیهانبینی خەڵکیش))، بەلام کاریزماکان بە پێچەوانەوە سەرەتا ڕژێم و رەوش و دەسەلاتەکان هەڵدەگێرنەوە، و لە سەرەتای کاردا ژیانی دەروونی تاکەکان دەگۆڕن و دەیانەوێت لەو ڕێگایەوە جازبیەت و کۆنترۆڵ و پەیرەوی خۆیان لە ناو خەڵکا زیاد بکەن. بەم مانایە کاریزما هێزی گەورە و داهێنەری سەرەکی بوون لە ئالوگۆری مێژووی جیهاندا، کە مەرج نییە ئەو ئالوگۆرە بەرەو ژیان و هەلومەرجی باشتربێت . زاراوەی (کاریزما) لە لایەن (ڕۆدۆلف سۆهم) مێژوونووسی ئاینی ئەڵمان لە باس و وەسفی رابەرانی ئیلهام وەرگرتوو لە خوداوەند بەکارهاتووە، بەلام ماکس ڤێبەر بۆ مانای نا ئاییینیش بەکاریدەهێنێ. بەبروای ئەو ((زاراوەی کاریزما سەبارەت بە بەشێکی تایبەتی لە کەسایەتی تاك بەکار دێت، کە بەو پێیە لە مرۆڤە ئاساییەکان جیادەبنەوە و خاوەن تایبەتمەندی سەروو سروشتی، سەروو مرۆڤایەتی و یان لانیکەم نا ئاسایی و دەگمەن دەناسرێن)). وێبەر شێوەی جیاواز لە کەسایەتی کارێزمایی باسدەکات وەکو پەیامبەران، فریاد رەسان، قارەمانان و گیانبازان و لەلای هەموو ئەمانە پرانسیپی کاریزما دەبێتە ئەوەی کە ئەم کەسایەتیانە نائاسایین و پەیرەوان و سەرسپاردەکانیان بروایان بە کەسایەتی لە رادەبەری مەزنی ئەم رابەرانە هەیە. سەر ئەنجام بەبێ پەیرەوی و سەرسپاردنی دڵخوازانە و ئازادی لایەنگران کاریزما بوونی نابێت(13)

لەم زەمینەیەدا کاریزما دەبێتە پەیوەندییەکی دەروونی لە نێوان پەیرەوان و ڕابەردا و ڕابەری کاریزماییش تەنها بەشێوەی بزوتنەوەی کاریزمایی ئاشکرا دەبێت. ڕابەری کاریزمایی تەنها ڕابەرێك نییە کە بە خاتری تایبەتمەندییە نائاسایی و مەزنەکانی دەبێتە زەمینەی ستایش و پەیرەوی ئازاد و دڵخوازنەی خەڵك، بەڵکو کەسێکە کە هەمان ئەو تایبەتمەندیانەش لە ڕەهەندی بانگەوازی خەڵك بۆ پەیوەست بوون بە بزوتنەوەی گۆران و ڕابەرایەتی ئەم بزوتنەوەیە ئاشکرا دەکات. مەبەست لە بزوتنەوەی گۆران، بێگومان گۆرانی گردی زەرگەتە نییە لە سلێمانی، بەڵکو بزوتنەوەکانی گۆرانە لە جیهان، کە گۆرانی لای خۆمان لەوان نین.

ڕابەرانی ئۆپۆزیسیۆن لە کوردستان لە دروستکردنی ڕووداوەکانی 17ی شوبات و دواتـردا، دەیانویست یان ببنە کاریزماکانی ئەم سـەردەمـە، یان دەیانویست هەلومەرجی کاریزمایی خۆیان تاقیبکەنەوە، بەڵام لەبەر سێ هۆکاری گرنگ بە تەواوی ئەو شانسەیان لە دەست خۆیاندا، یان وەکو کورد دەڵێت ئەو باوکەیان مرد. هۆکاری یەکەم: نەزانی و ناشارەزایی لە ناسین و بەهەند وەرنەگرتنی هەلومەرجی گشتی خەڵك بۆ وەڵامدانەوەی بانگەوازی ئەوان بۆ خۆپیشاندانی فراوان و سەرتاسەری و سەر ئەنجام گۆرانی حکومەت و دەسەڵاتەکان لە کوردستان. دووەم: ئەوە بوو کەخۆشیان هێندە ئازا و جەربەزە نەبوون لە ئاراستەکردنی ڕووداوەکـان و بەهێزکردنی خۆپیشاندانەکان، تەنانەت درندۆگی و پەشیمانیش لە دیمانە وقسەکانیان لە نێوان ڕۆژانی ڕووداوەکاندا دەبینرا. ئەوان نەك ئازا نەبوون، وەکو تایبەتمەندی نائاسایی کاریزماکان، بەڵکو زۆریش ترسنۆك بوون. بەشێك لە هەواڵەکان باسی ئەوەیان دەکرد کە تەواوی بەرپرس و کاریزماکانی ئۆپۆزیسیۆن خۆیان دەشاردەوە، یان جێگای ژیان و مانەوەیان چەند جار گۆری!

سێیەم : بروا نەبوونی ئەو بەناو کاریزمایانە بوو بە بزاڤی جەماوەری و هێزی بزوتنەوەی کۆمەڵایەتی بۆ گۆران و نوێکردنەوەی هەلومەرجەکان. تەواوی بزاڤی سیاسی و پارت و لایەنە سیاسیەکان لە کوردستان لەم پرسەدا زۆر لە دواوەن و ئەوان هێندە خەڵکیان دەوێت وباس لە بزوتنەوەی خەڵك دەکەن، کە بەشێك یان پەدەکێك بێت لە هێزی پشتیوانی و پاشکۆی ئەوان. ئۆپۆزیسیۆنی بە ناو گۆران و بەڕاستی ئیسلامی سیاسیش لەم زەمینەیەدا نەك نەگۆراون، بەڵکو هەمان دیگای کۆن و نەریتی سیاسەتی کوردییان هەیە، واتە سەبارەت بە بزوتنەوەی کۆمەڵایەتی خەڵك، نەك عەقڵانی و کاریزمایی نین، بەڵکو نەریتی و دواکەوتوون.

ت- ئۆپۆزیسیۆنی فاشیست و کۆنە پەرست

(لە خەوتنی عەقڵەکاندا، دێوەکان بێدار دەبن) گۆیا

لە خەوتنی عەقڵی دەسەڵاتی کوردی و کۆمەڵی مەدەنی و میدیاو ڕووناکبیرانی کورد، سەبارەت بە کێشەکانی دیموکراسیی دیفاکتۆ لە هەرێم، چەند جارێك دێوەکان یان درندەکان بێدار دەبوونەوە و کۆمەڵگای کوردییان بەرەو کارەسات

و مەرگەسات بردووە. شەڕی ناوخۆی نێوان پارتی و یەکێتی، شەڕی ئیسلامی سیاسی و جیهادی و تەکفیری و سەرئەنجامی شۆڕشی چەواشە و ئاشووبی 17ی شوبات و دواتر، ئەو درندە و دێوانە بوون کە لە سەردەمەکانی خۆیاندا تەواوی هەلومەرجی کۆمەڵیان بەرەو مەرگەسات برد.

ڕووداوەکانی 17ی شوبات و دواتر وەکو زەمینەیەك بۆ لێکۆڵینەوەی سیاسی و فیکری و کۆمەڵایەتی دەشێت سێ ئەنجام، یان سێ دیاردەی شایانی باس وبیرکردنەوەی لێپەیدابێت. یەکەم: هەلومەرجی داواکاری و ئامادەیی خەڵك بۆ داکۆکیکردن لە ماف و ئازادی و دادپەروەری لە لایەن هێزەکانی ئۆپۆزیسیۆن، کرایە بارمتەی سیاسەتەکانیان، یان بە لاڕێدا برا بۆ مەرام و بەرنامەی سیاسیان. دووەم: ئۆپۆزیسیۆنی گۆڕان و ئیسلامی سیاسی، کە هەتا ئەو کاتە بە ناوی یاسا و دیموکراسی و ماف و ئازادییەوە قسەو کاریاندەکرد، لە یەکەم هەلی گونجاودا بۆ کۆکردنەوەی هێز و پەیدابوونی هەندێك هێزی جەماوەری سەر بەوان ماهیەتی دژی ئازادی و دیموکراسییان ئاشکرابوو، لەو ساتانە بەدواوە کەوتنە دەرخستنی ماهیەتی هەژموونخوازی و دەسەلات پەرستی، یان ویستن و بە دەستهێنانی دەسەلات بوو بە هەر نرخێك، بۆ ئەمەش کارو کردەوەیان لە زەمینەکانی توندوتیژی و نەهێشتنی ئازادی و تەکفیر و سرینەوەی بەرامبەرەکان، تەنانەت پەلاماردانیش دا بوو. ئەم ڕووداوانە ماهیەتی تۆتالیتاری هەردوو باڵی گۆڕان و ئیسلامی سیاسی دەرخست، لەهەمانکاتیشدا ناوەڕۆکی فاشیستی سیاسەتی گۆڕان و ناوەرکی توندڕەوی ئیسلامی سیاسی هەتا ڕادەی جیهاد و تەکفیر دەرخست .

ئەم ڕووداوانــە سەلماندییان کە بانگەوازی میانڕەوی ئیسلامی سیاسی و ماف و ئازادی خوازی گۆڕان تەنها فریو و سیاسەتی دیماگۆجی بوو. سێیەم، ڕووداوەکانی 17ی شوبات و پەلاماردان و هێرشبردنی هەندێك لە ئەندامان و هەڵسوراوانی دارلاستیك بە دەست و بەردهاوێژ و چەقۆکێش و چەك بە دەستی دەمامککراو، ئەو ڕاستییان سەلماند، یان ئەو تایبەتمەندی و دیاردەیان دیسان ئاشکرا کرد کە کەسایەتی و تاکی ناو کۆمەڵگای نەریتی و هێزخواز و دواکەوتوو، یان تاکەکانی کۆمەڵی دیموکراسیی دیفاکتۆ هێشتا تاك و کەسایەتی کۆن و نەریتی و هەژموونخوازو هێز پەرستن. ئەوانەی کە تا دوێنێ وەکو قوربانی خۆیان دەنواند لەو ڕووداوانەدا بوونە جەللاد و کارەکتەری دژی ماف و ئازادی ئەوانی دیکە. ئەم هەلومەرجەی قوربانیی دوێنێ و جەللادی ئەمڕۆ لە ناو تاکی کوردیدا هەمان تیۆری قوتابخانەی فرانکفۆرتمان بیر دەهێنێتەوە، دەربارەی کە سایەتی ((هەژموونخواز)) لە کۆمەڵگای ئەڵمانی نازیزمدا، کە لەلایەن تیۆدۆرۆ ئادۆرنۆ دانرابوو. (14)

غافڵگیر کردنی خەڵك و سواربوونی شەپۆلی داواکاری و نارەزایی خەڵك بەبێ ئەوەی لەم زەمینەیەدا خەڵك دیگایەك یان نەخشێکیان هەبێت، بوونی ماهیەتی تۆتالیتاری و فاشیستی و توندڕەوی و کۆنەپەرستی داپۆشراو لە لایەن ئۆپۆزیسیۆنەوە، لەگەڵ کەسایەتی تاك ڕەهەند و دیاردەی کۆمەڵایەتی هەژموون

خواز و هێز پەرست ئەو زەمینانە بوون، کە ماهیەتی ڕاستەقینەی ئۆپۆزیسیۆن و هەڵسوڕاوان و خۆپیشاندانەکەیان بە ئاشکرا دەربکەوێ. من تا ئێستا چەند جارێك وشەکانی فاشیست و تۆتالیتارو توندڕەو و کۆنەپەرستم بۆ وەسفی ئۆپۆزیسۆنی کوردی باسکردووە. بۆ سەلماندنی ئەم زاراوانە لە وەسفی ئەواندا چاکتروایە شیکردنەوەی ئەم پرسانە بکەم، لەگەڵ پەیوەندی بەو حیزب و هێزە سیاسیانەوە.

زەمینەکانی سەرهەڵدانی فاشیزم وکۆنە پەرستی

کۆمەڵناسانی سیاسی بڕوایانوایە ((لەو جێگایەی کە باس و شیکردنەوەی ڕەفتاری واقعی و ڕاستەقینەی حیزبەکان کە بەدەسەڵات دەگەن، پێویستی بە ناسینی گرنگیی کارکردی ئەوان هەیە، بەڵام پایگای کۆمەڵایەتی و ئایدیۆلۆژی بزووتنەوەکان لە شێوەی فۆرمی واقعی ئەواندا دەبێتە شوێنی باس و لێکۆڵینەوە)). (15) واتە پێش ئەوەی بە دەسەڵات بگەن!

هەروەها زانستی کۆمەڵناسی سیاسی لە باسی سەرهەڵدانی فاشیزم و توندڕەوی سیاسی و بزوتنەوە تۆتالیتارەکاندا بڕوایوایە کە ((بە شێوەی گشتی پاش یەك سەردەمی کورتخایان لە دیموکراسیی لاواز و هەوڵدان بۆ نوێسازی و ئاوەدانکردنەوەی وڵات و پیشەسازیکردنی، بزوتنەوەی ڕاستڕەوی کارا یان جۆرێك لە ڕادیکالیزمی ڕاستگەرا پەیدا دەبێ کە لە مێژوودا بە فاشیزم ناسراون)). (16)

((لە زەمینە و ڕوانگەی کۆمەڵایەتی، لە سەر بناغەی زۆربەی ئەو تیۆرانەی کە دەربارەی پەیدابوونی فاشیزم خراونەتە ڕوو، ئەم بزاڤانە لەو کۆمەڵگایانە پەیدا دەبن کە گەواهی ڕەوەندی فراوانی پاشەکشەی هاوپشتی نەریتی و جەماوەری بوون.))

فاشیزم بە پێی وەسف و زاراوە جیاوازەکان کاردانەوەیە بەرامبەر بە ڕەوەندی نوێسازی و پیشەسازیکردنی وڵات و لە نێوان ئەو خەڵك و گروپانەدا سەرسامی و پەیڕەوی پەیدا دەکات، کە دوو چاری هەلومەرجی پاشەکشەو لێکدابڕانی ئابووری و کۆمەڵایەتین. لە ناو ئەم هەلومەرجەدا تاکەکان لە باری دەروونیەوە هەستی ئارامی و ئاسایشی خۆیان لە دەستدەدەن وبۆ سارێژ کردنی ئاسایشی لە دەست چوو پەنا بۆ داوێنی دەسەڵات دەبەن. لەم ڕوانگەوە بزوتنەوەکانی کۆکردنەوەی جەماوەر و رابەرایەتی و ئایدیۆلۆژی تۆتالیتار سەرسامی و لایەنگیری پەیدا دەکەن. بزوتنەوەی فاشیستی لە دیدگای دەروون شیکاریدا لە سەر بناغەی کەسایەتی هەژموونخواز دادەمەزرێ، کە هەم دەسەڵات پەرستە و هەم ملکەچ و پەیڕەوسازە. لەبەرئەوەی کە دەسەڵاتداران و دەسەڵاتخوازان لە تاکی هەژموونخوازدا هەستێك لە ڕێزو نەمری بۆ خۆیان بەدیدەهێنن، کەسانی لاواز لە لای ئەو کەسایەتیانە نزم و پەست و حەقیر دەنوێنن)). (17)

((فاشیزم بەرجەستەبوونی توندڕەوانەی باوەڕە بە چینی ناوەندی (کۆن

و نەریتی نەك چینی ناوەڕاستی نوێ) و خەڵکگەرایی (پۆپۆلیزم) . ئایدیۆلۆژی ڕەسەنی چینی ناوەندی کۆن پۆپۆلیزمە)). (18)

بەشێوەی گشتی فاشیزم بەرهەمی فشارە دەروونی و ڕۆحیەکانە، کە لە سەردەمی مۆدێرنیزم بۆ تاك پەیدا دەبن. یان بەرهەمی لێکدابڕانی کۆمەڵایەتی و فراوانبوونی کەلێنەکانی نێوان هەژاران و دەوڵەمەندانە، یان بەرهەمی کۆمەڵگای جەماوەری و ئاپۆرەدارە کە هەستی ترس و نیگەرانی و ئاسایشی چینایەتی و کۆمەڵایەتی کە لە ڕەهەندی نوێسازی و بازرگانی و بەرژەوەندی خوازی کۆمەڵگا زیانیان بینیووە. لە بەرامبەر ئەم هەلومەرجانەدا ئایدیۆلۆژی فاشیستی بە دڵنیابوونەوە لە سەر دەسەڵات، ناسنامەی تایبەتی، پەیڕەوی، دیسپلین، ڕابەرایەتی و کارێزما، ڕێز و مەزنایەتی نەژادی، یان هەر پەیڕەوێکی سیاسی مەبەست (لە لای خۆمان گۆڕان و ئیسلامی)، و هاوپشتی لایەنگران و هەڵسوڕاوان بۆ ڕابەرایەتی و لەناو یەکدا. دەیەوێت سارێژی ئەو برینانە بکات.

بزوتنەوەی فاشیستی و کۆنەپەرستی و توندرەوی لە هەموو وڵاتان لەو تاك و کەسانە دروستدەبن کە لە ڕوانگەی کۆمەڵایەتیدا هەستی ترس و نائاسایش دەکەن و لە بەرامبەر هەڕەشەی سەرمایەداری و مۆدێرنەدا بەرەو وێرانی و نابوودی دەچن. ئەوانە لەبەرامبەر ڕەوەندی گشتی کۆمەڵگەی مۆدێرن و دەوڵەمەندبوونی بەشێك لە کۆمەڵگەو لە بەرامبەردا وێرانیی خۆیان، کاردانەوە پیشاندەدەن. ئامانجی فاشیزم گەڕانەوەیە بۆ ژیان و هەلومەرجی پێش مۆدێرن، پێش پیشەسازی و سەرمایەداری و پێش دیموکراسی. لۆجیکی سیاسی و کۆمەڵایەتی فاشیزم ئەوەیە، مادام بۆ خۆمان نییە، ناهێڵین بۆ کەسی دیکە بێت!

لە زۆربەی لێکۆڵینەوە وباسەکانی مارکسیستی سەبارەت بە فاشیزم و بەتایبەتی دەربارەی زەمینەکانی سەرهەڵدان و گەشەی فاشیزم، باس لەو ژینگە و زەمینانە دەکرێت، کە پەیوەندارە بە قۆناغەکانی سەرهەڵدان و گەشەی سەرمایەداری. سەردەمێك کە سەرمایەداری بۆ چارەسەری قەیرانەکانی ئابووری و بونیادی، یان بۆ سارێژی قەیرانە کورت خایانەکانی دەسەڵاتداری، دەیەوێت سازوکاری بەرهەمهێنان و بەڕێوەبردنی کارو چالاکیەکانی ئابووری لە دەست نەدات، یان چارەسەرێکی باش و گونجاو نادۆزێتەوە، بەرەو دەورانێك دەڕوات لە لاوازی و لە رزۆکی و هەموو پرسەکان بەرەو رووکەش یان ڕەوشی نمایشی دەچن. ئەگەرچی سەرمایەداری کلاسیکی ئەوروپی و ئەمریکی لەم زەمینەیەدا هەوڵی زیاد و کاری گرنگیان لە بەرژەوەندی خۆیان کردووە، بەڵام گرنگترین هۆکاری چارەسەری سەرمایەداری بۆ سارێژی قەیرانەکان توندکردنەوەی ناکۆکیەکانی چینایەتی و بەهێزترکردنی زنجیرەکانی چەوسانەوەی هەژارانە لە بەرژەوەندی سەرمایە و لە ئاکامدا بە هێزبوون، یان توند بوونەوەی خەباتی چینایەتی بەرهەمهێنانە، کە هەروەکو ئەرنست ماندڵ دەڵێت: ((سەرمایەداری تەنها بە دوو هۆکار دەتوانێ کۆنترۆڵی ئەم سەردەم و ڕەوشە بکات: دەوڵەتی ڕەفا یان فاشیزم)). (19)

بەم شێوەیە فاشیزم وەکو ڕێگاچارەی دەستی سەرمایەداری بۆ توندکردنەوەی سەرکوتی خەباتی چینایەتی و ڕزگارکردنی ڕژێمی سەرمایە لە قەیران دێتە کاراوە.

لە فەرهەنگ و ڕێبازی مارکسیستیدا چەند تیۆری گرنگی دیکە لە شیکردنەوەی فاشیزمدا پەیدابوون لە ناویاندا: فاشیزم وەکو ئاکامی پرانسیپی رابەری کاریزمایی کە بەرجەستەبوونی پەیڕەوی جەماوەرو خەڵکە بۆ ڕەهبەران، یان ڕەوتێکی فریودانی گشتییە لە دەوری کاریزما. فاشیزم وەکو بزوتنەوەکانی توندڕەوی نەتەوەیی و نەژادی. فاشیزم وەکو بزوتنەوەی چین و توێژەکانی ناوەڕاست، یان وەکو ڕەوت و بەرهەمی دیکتاتۆری وتۆتالیتاریزم. فاشیزم وەکو ڕێگای نوێسازی سیاسی و گەشەی ئابووری و کۆمەڵایەتی لە سەر بناغەکانی میلیتاریزم و دەسەڵات پەیڕەوی و دیسپلین. فاشیزم وەکو بەرجەستە بوونی پەیمانی پۆپۆلیستی نێوان چین و توێژە دەسەڵاتدارەکان و جەماوەر. فاشیزم وەکو دیکتاتۆری سەرمایەداری مۆنۆپۆلی دەولەتی. فاشیزم وەکو بزوتنەوەی جەماوەری وپۆپۆلیستی ڕابەری کراو لەلایەن سێکتاریزمەوە. فاشیزم وەکو ڕێگای نەجات و رزگارکردنی سەرمایەداری لە دارمان و سەرئەنجام فاشیزم وەکو نیشانەو وێناکانی قەیرانی دەروونی و کەسایەتی کۆمەڵگە، یان شێوەیەك لە دەروون ناسی جەماوەری. (20)

فاشیزم لە سەردەمێکی قەیرانی ئابووری وادا، وەکو سیاسەت و دیاردەیەك هاتە مەیدانەوە کە ((قەیران و کێشەکانی ئابووری، ترسی زۆری خەڵك لە هەژار بوون و وێران بوون. زیادبوونی ژمارەی بێکاران و زیاتر بوونی ژمارەی ئەو لاوانەی کە خوێندنی ئامادەیی و زانکۆیان تەواو کردبوو، بەڵام هەتا دەهات بێکار دەبوون. هەژاران وبێکاران باوەڕیان نەمابوو بەو حیزب و لایەنە سیاسیانەی لە پارلەمان و حکومەتدا کە بەرپرسیاربوون لە نەبوونی و بەدبەختی ئەوان. زۆرێك لە خەڵك لەو باوەڕەدا بوون کە حکومەت و پارلەمانی کۆن بەرپرسیاری یەکەمن لە هەژاری و نەداری ئەوان، یان لەوەی وڵات لە قەیران و دواکەوتوویدا ژیان بەسەر ببات. ئەم سەردەمە زەمینەکانی ئامادەبوونی جۆرێکی دیکەی لە سیاسەت و رابەری دەویست کە لە فاشیزمدا بەرجەستەبوو))(21)

زەمینەکانی سەرهەڵدانی فاشیزم، یان پێشینەی هەلومەرجی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و فەرهەنگی سەرهەڵدانی فاشیزم لە وڵاتانی ئیتالیا، ئەڵمانیا، ئیسپانیا، ڕۆمانیا و دانیمارك لە نێوان هەردوو جەنگی جیهانیی یەکەم و دووەم، بە بەراورد لەگەڵ هەلومەرجەکانی ئێستای کوردستان، یان سەردەمی دوای جەنگەکانی کەنداوی یەکەم و دووەم، جەنگی ناوخۆی نێوان هەردوو باڵی دەسەڵات و جەنگەکانی ئیسلامی سیاسی و جیهادی و تەکفیری و سەرئەنجام جەنگی سارد، یان ڕانەگەیەندراوی نێوان بزوتنەوەی گۆران و دەسەڵاتی کوردی، یان بە بەراورد لەگەڵ هەلومەرجی گشتی ئێستای هەرێمدا ئەم ڕاستیانەی خوارەوە دەسەلمێنن.

1- ناوەڕۆك و ماهیەتی سیاسەتی دەسەڵاتدارانی كوردستان لە كاركرد و كاریگەری ئەواندا بۆ بەڕێوەبردنی حكومەت و كۆمەڵگان، ئێستا بۆ زۆربەی خەڵكی كوردستان دەركەوتووە. كە لە سەرەتای ئەم باسەدا بە دیموكراسیی دیفاكتۆ و نمایشی یان دیموكراسیی لایەنە بە هێزەكان ناومان بردن، بەڵام ناوەڕۆك و ماهیەتی ئۆپۆزیسیۆنی كوردی لە فۆرمی ئەو لایانانە (كە پاشان زیاتر باسیان دەكەم) و لە شێوە و شێوازی بزوتنەوە كۆمەڵایەتیە سنووردارەكەیان لە 17ی شوبات و دوو مانگی دواتردا دەركەوت.

2- دیموكراسیی لاواز ونمایشی و هەوڵەكانی نوێسازی كە تا ئێستا نە لە زەمینەكانی ئابووری و سیاسیدا، نە لە هێنانەدی سیستەمێكی جێگیر و دڵنیا سەركەتوو نەبووە. كاردانەوە بەرامبەر بەم هەلومەرجە لە لای ئۆپۆزیسیۆن بەو جۆرە كەوتەوە كە لە 17ی شوباتدا بینیمان، كە فاشیزم و كۆنەپەرستی ئیسلامی بەرهەمهێنا، یان كاریكاتۆرێكیان بۆ فاشیزمی لاواز نمایشكرد.

3- هەلومەرجی دەروونـی جەماوەری تورە و تۆتالیتار و هەژموونخواز. دیارە مەبەستم ئەو خەڵكانەیە كە بەشێك بوون لە جێبەجێكردنی سیاسەتەكانی ئۆپۆزیسیۆن بە هەموو كارو كردەوەكانیانەوە.

4- كاردانەوە بەرامبەر بە ترسی هەندێك لە خەڵك، لە بەرامبەر نەبوونی ئارامی و ئاسایشی ئابووری و ترس و نیگەرانی بەرامبەر هەژاری و بێكاری و وێران بوون بەرەو نەداری. لەم زەمینەیەدا دەبێت سێ باسی گرنگ لە مەیداندابێت: یەكەم: لە دوای هەڵبژاردنی 2009/7/25 و دوای ئەوەی كە گۆران و كۆمەڵ و یەكگرتوو ڕەوش و سیاسەتی ئۆپۆزیسیۆنی دەرەوەی حكومەتیان هەڵبژارد، بێگومان لە زۆربەی بەهرە و ئیمتیازەكانی جارانیان بێبەش بوون، هەروەكو چۆن ڕێژەی دەنگەكانیان لە هەڵبژاردنەكانی ڕێكخراوە جەماوەری وپیشەییەكانیشدا بەرەو كەمی دەچوو، یان بە شێكی زۆر لە سەركردەو كادر و هەڵسوراوەكانیان لە خوان و ئیمتیازی دەسەڵات بێبەشكران، كە ئەم دۆخە هەندێك لە نووسەر و ڕووناكبیرەكانیشیانی گرتەوە. كاردانەوە بەرامبەر بەو هەلومەرجە لە دەستچووە ئەو فۆرم و شێوەیەی لە توندڕەوی ئۆپۆزیسیۆن گرتەوە بە كارێزما و سەركردە و كادێر و هەڵسوراوان و نووسەرانیانەوە. سیاسەتی ئەوان لەم سەردەمەدا كە لەسەر زمانی بە هێزترین سەرۆكیان ئەوبو: مادام بۆ ئێمە نییە، ناهێڵین بۆ ئێوەش بێت!

دووەم: كاردانەوەی بەشێك لە هەژاران و بێكاران و نارەزایی ئەوان بەرامبەر ترس و نیگەرانیان لە ژیان، كە بێگومان مافی خۆیانە و دەبێت ئازادبن لە ڕەخنەو نارەزایی بەرامبەر ژیانی ناخۆش و نائومێدداریان. بە شێك لە كاردانەوەی ئەم خەڵكە هاوكات و هاوشێوە بوو لەگەڵ كاردانەوەی ئۆپۆزیسیۆن و تارادەیەك سەر پۆشێكی بۆ بەهانەو سەلماندنی خۆپیشاندان و نارەزایی ئۆپۆزیسۆنیش هێنایەدی. لە لایەكی دیكەشەوە ئەو خەڵكە بوونە هێزی كۆمەڵایەتی و جەماوەری بۆ

ئۆپۆزیسیۆن، بەڵام ئەم هێزە بەبەراورد لەگەڵ هێزی نەیارانی خۆپیشاندان (بەڵام ناکارا و بێدەنگ و تەنها بینەر) زۆر لاوازو سنووردار بوو. سێیەم: بەکارهێنانی خەڵك و جەماوەر بۆ هێنانەدی بەرنامەو مەرامی سیاسی، یان بونیادنانی ئۆپۆزیسیۆن بەرەوش و هەلومەرجی جەماوەری، یان یەکلاکردنەوەی بەرنامەو حساباتی سیاسی ئۆپۆزیسیۆن لە ناوەوەی خۆیدا لە دژی ئەوانەی بە شێوەی سەرۆکەکان کارناکەن، یان بڕواناهێنن و لە دەرەوەی خۆیان لە دژی دەسەڵات و ئەوانەی لە کۆمەڵگەدا لەگەڵ ئەوان نین، یەکێکە لە تایبەتمەندییە مێژوویی و دیارەکانی فاشیزم. هەمیشە فاشیزم هێزەکەی خەڵك و جەماوەر بووە، بەڵام بڕیار و کارەکان لە دەستی نوخبەو سەرۆکەکاندا بووە.((فاشیزم لە بڕواو گوتاردا خەڵك گەرایە و لە بڕیار و کاردا نوخبەگەرا)).(22)

5- قەیرانی دیموکراسی و نەبوونی سیستەمی دیموکراتی: دیموکراسیی دیفاکتۆ و لاواز سەرەرای ئەوەی کە ناتوانێ یان نایەوێت دەسەڵاتداریێتی و بەڕێوەبردنی وڵات بە سیستەمێکی دەستوری و یاسایی بێت و لەو دەستور و سیستەم و یاسایانەدا بنەماکانی دەسەڵاتی زۆرینە و پەرلەمانی، زەمانەتی ماف و ئازادی کەمینەکان، سیستەمی ماف و ئازادی، دادپەروەری کۆمەڵایەتی و بەشداری سیاسی بکرێنە کێشە و قەیرانەکانی دەسەڵاتدارێتی، کە هەرچەند ساڵ جارێك روو دەدەن چارەسەربکات. بەرچاوترین قەیرانی دەسەڵاتدارێتی لەناو دیموکراسی دیفاکتۆ، نموونەی بەرچاویش عێراق و کوردستان، ئەوەیە کە دەسەڵاتەکانی وڵات و حکومەت و پارلەمان و دادوەری و یاسا وەکو فۆرم یان نمایش هەن و کاردەکەن. کاردانەوەی ئۆپۆزیسیۆن بۆ وەڵامی ئەم قەیرانانەو بەو عەقڵ و فەرهەنگە سیاسیەی کە ئەوان هەیە، بێگومان بزوتنەوەی توندڕەو هێرشبەر و هەلپەرست دروست دەکات.

6- چارەسەر نەکردنی کێشەکانی ئابووری و بە تایبەتی کێشەی هەژاری و بێکاری. ئەگەر چی هەرێم لە باری ئابووری و ژیانی خەڵك لە هەموو وڵاتانی دەوروبەری باشترە، بەڵام هێشتا هەندێك لە کوردستان بێکارن، یان هەژارن و حکومەتیش لە ماوەی حوکمرانیدا، یان کاری نەکردووە بۆ ئەم مەبەستە، یان کاری یاسایی نەکردووە، بەڵکو زۆربەی جارەکان لە ڕێگای حیزب و بەرپرس و واسیتە و هێزەکانی جارانەوە ئەم کێشەیە چارەسەرکراوە، واتە ئەمجارەش کێشەکان وەکو دیفاکتۆ، یان لە بەرژەوەندی هێزەکانی جارانەوە چارەکراون. گەورەترین پرس و کێشە لە کوردستان، کێشەی دادپەروەریی کۆمەڵایەتیە لە کوردستان، بە شێکی زۆر و بەرچاو لە لایەنە سیاسیەکان و کەسایەتیە گەورەکانیان بە دەسەڵاتدارو ئۆپۆزیسیۆنەوە بوونەتە سەرمایەدارەکانی ئەم سەردەمە و تەواوی فەرمانی ئابووریی کوردستان لە دەستی ئەواندایە، یان شەریکن لەگەڵ سەرمایە دارانی گەورە. لە لایەکی دیکەش خەڵك یان ژیانی ئاسایی و مامناوەندی دەژین یان هەژارو بێکارن. حکومەت و دەسەڵات نەك لەم زەمینەیەدا کارناکات، بەڵکو دەیپارێزێ یان

لە ڕاستیدا خۆی هەلومەرجەکەی دروستکردووە.
کاردانەوە بەرامبەر بەم هەلومەرجە لە لایەن خەڵکانی دژی هەژاری وبێکاری، یان نەیار بەرامبەر نادادپەروەریی کۆمەڵایەتی بە شێوەی ڕق و نارەزایی و توندڕەویی دەرئەکەوێ. پەیوەندی نێوان هێزە سیاسیە نەیارو هەلپەرستەکان کە لە ڕاستیدا خۆیان بەشێکن لەم هەلومەرجە و بەتایبەتی سەرکردەکانیان، لەگەڵ هەلومەرجی کاردانەوە و دژایەتی هەژاری و بێکاری و نەبوونی دادپەروەری کۆمەڵایەتی بەشێوەی پەیمانی پۆپۆلیستی نێوان چین و کەسە باڵاکانی سیاسەت و ئابووری لەگەڵ خەڵك و جەماوەردا دەرئەکەوێ. کە ئەمەش یەکێکە لە زەمینە کاریگەر و تایبەتمەندییە بەرچاوەکانی سیاسەت و ڕەوتی کۆنەپەرستانەی فاشیزم، پۆناپارتیزم، بونیادگەرایی ئیسلامی و توندڕەویی نەتەوەیی و نەژادی.

تایبەتمەندییەکانی فاشیزم و دەرکەوتنی فاشیزمی کوردی

1- فاشیزم و دژایەتی ئەوانی دیکەو نارۆشنی لە داواکاری:
کارل شمیت بیرمەند و تیۆریسینی سیاسی ئەڵمان لە لێکۆڵینەوەی ((چەمکی پرسی سیاسی)) (23) باسی ئەوە دەکات کە تێگەیشتنی سیاسەت بەگشتی و سیاسەتی مۆدێرن بە تایبەتی بریتیە لە چەمکی دۆست و دوژمن لە سیاسەتدا یان جیاکردنەوەی دۆست و دوژمنە لە یەکتری و بەوپێیەش ڕیزبەندی نێوان سیاسەتەکان پەیدا دەبێت. فاشیزم لە هەموو بیروباوەرە سیاسیەکانی دیکە، دەتوانین ئێستا ئیسلامی سیاسی و سەلەفیەتی جیهادی و تەکفیریشی بۆ زیاد بکەین، بەوە دەناسرێتەوە کە نەیارو دوژمنایەتی کام لایەن دەکات، نەك بـەوەی کە بەرنامە و ڕوانگەی چییە، بۆیە ((فاشیزم وەکو ڕێبازێکی گشتی لە سیاسەتدا بە بزوتنەوە توندڕەوەکان دەوترێت، کە ڕاسترەوێکی هەژموونخوازە(دژی سەرمایەداری گەورەیە، دژی دیموکراسی یە، دژی لیبرالیزم، دژی مۆدیرنیزم، دژی سۆسیالیزم، دژی ئانارشیزم، دژی مارکسیزم). ئامانجی فاشیزم بە سازدان و دروستکردنی ڕژێمی سیاسی و هەژمونخواز و تۆتالیتاری و میلیتاریزم بە ئاکام دەگات. لە ڕاستیدا فاشیزم زیاتر بەوە دەناسرێتەوە کە دژی چییە، نەك چی دەوێت))(24).
دەرکەوتنی ئەم ڕەوتە لە کوردستان لە هەردوو لایەنی ئیسلامی و بەناو عیلمانی دروست بەو شێوەیە بوو کە ئەوان دژی چین و سیاسەتی جیاکردنەوەی دۆست و دوژمن لـەلای ئـەوان، نەك تەنها بەرامبەر بە لایەنە سیاسیەکان و ڕەخنەگرانیان بەو شێوەیە بوو، بەڵکو ئەمەشیان پەراندەوە بۆ ناو میدیا ، جەماوەر، پێشمەرگە، نووسەران و تەنانەت پیشەوەران و کاسبکاران.. هتد. پەیوەندی کردن بە سیاسەت و خۆپیشاندانی ئەوان بەو جۆرە وێنادەکرا کە گەرانەوەو پەیوەندی کردن بوو بە ریزەکانی گەل و ئەوانەش کە لەگەڵ ئەوان نین یان ڕەخنە گرو نەیاریانن بەکرێگیراوی دەسەلات و حکومەتن.

هەڵوێستی ئۆپۆزسیۆن و بزوتنەوەی 17ی شوبات دیدگا و ڕووداوێکی بەرچاوی نازیەکانی ئەوروپامان بیر دەخاتەوە: ((کارل لۆگر، سەرۆکی شارەوانی ڤیەننا لە ساڵانی 1897 تا 1910، ڕستەیەکی ناوداری وتووە، پاشان نازیە ناودارەکان بەنموونە دەیان هێنایەوە: (من دیاریدەکەم و بڕیاردەدەم کە چ کەسێك یەهوودە). ئەحزابی فاشیستی ئەوروپاش لەمەش فراوانتر ڕۆیشتن و ئەو مافە یان بە خۆیاندا بڕیاربدەن چ کەسانێك ئەندامی نەتەوەن و کێن ئەوانەی ژیان و وڵات نوێدەکەنەوە و بەڵێندەدەن ئایندە بۆ نەوەکانی دوایی دابینبکەن. ئەندامانی نەتەوە دەبێت هاوڕابن لەگەڵ فەلسەفەو ئەفسانەو بیروباوەڕەکانیان هەر کەس بەو شێوەیە نەبێت دوژمنی ئیرادەی نەتەوەیە، بە خائین دادەنرێت و لە ڕیزەکانی گەل دەکرێتە دەرەوە)).(25)

تـەواوی ئۆپۆزیسیۆنی ئیسلامی سیاسی و گـۆڕان بە میدیا و ئەندام و هەڵسوراوانیان بەو شێوەیە و بە پشتیوانی ئەنجومەنی کاتی سـەرا و خۆپیشاندانەکانیان دیدگاو هەڵوێستیان نواند. تەنانەت لەو دیگاو ڕاگەیاندنەش بێدەنگەیان لێکرد، کە باسی دیموکراسی و ئازادیی بیروڕاو یەکتر خوێندنەوە و پەسەندکردنی بەرامبەریان دەکرد و تەواوی ڕاگەیاندن و نووسین و میدیاکانیان خەریکی تەکفیرکردنی ئەوانی دیکە و تەخوینی لایەنە جیاواز و نەیارەکانیان بوون.

2- پرانسیپی سـەرۆك (ڕابـەر) و نوخبەگەرایی و دەستەگەرایی (سێکتاریزم):

هەلومەرجی (تەکفیر) و (تەخوین) وجیاکردنەوە و دابەشکردنی خەڵك بۆ دوو بەرەی دۆست و دوژمن یان بەرەی گەل و دژە گەل، جۆرێك لە لایەنگران و پەیرەوان و شوێنکەوتووان ساز دەکات، کە ئەو ڕێبازو بیروباوەڕە وەکو ئاین تەماشا بکەن و لە خۆپیشاندان و ئاپۆرەی جەماوەری و نوێژی سیاسیشدا ئەم باوەرە تێکەڵاوی ئاینی کۆن و نەریتی دەبێت و تەواوی کارو کردەوەکانیان و هەڵسوکەوتەکان لە کەش و سرووتی ئاینی و حەماسی و بڕوای توندڕەودا دەر ئەکەون.

((زۆرێك لە کارناسان و شارەزایانی ڕێباز و مێژووی فاشیزم وەکو (ئاینی سکۆلاری نوێ) باسیدەکەن. فاشیزم وەکو ئاین پێویست و نیازی بەو پەیامبەرانە هەیە، کە هەڵە ناکەن و وتەکانیان لە پایەو حوکمی یاسادایە. ئەم پەیامبەرانە هەر ئەو ڕابەرانە بوون کە فاشیزمیان دروستکرد و بەڕێوەبرد بە ناوەکانی فۆهرەر (پێشەوا)، دۆچە (زەعیم)، کادیلۆ ناسرابوون و بە چەندین شێوە و نازناو ئەفسانەکانیان بۆ سازکراوە. ئەم پیاوانە بەرجەستەبوونی زیندوکردنەوەی ئیرادەی نەتەوە و گەل بوون و بەمانای تەواوی وشەکە دەسەڵات و توانای ئەوان بە نایاب و پیرۆز دادەنرا)).(26)

ڕابەرانی فاشیزم و پێشەواکانیان (کە بە پەیامبەرانی نوێ ناسێنرابوون)

نیاز و پێویستیان بە پەیڕەوانی باوەڕدار هەیە، بۆ ئەوەی دیگاو وتەکانی بڵاو بکەنەوەو بیکەن بە بەڵگەکانی ڕاستی و دروستی. بە هەمان شێوەی لینین کە پارتی شۆڕشگێڕانی موحتەریفی دروستکرد و ئەندامانی بە تەواوی ئامادە و سەرسپاردەی ئەو بن، ڕابەرانی حیزبە فاشیستەکان وایانکرد. ئەوانەی کە بە ئەندام و هەڵسوڕاوانی ئەو لایەنە سیاسیانە ناسراون و ئامادەی هەموو کارەکانی سەرۆك و حیزبن، وەکو نوخبەکانی ناو سیاسەت و میدیا و ڕووناکبیری و خۆپیشاندان دەناسرێن و بزووتنەوە جەماوەرییەکانیش لە لایەن ئەوانەوە بەڕێوە دەبرێن.

ئۆپۆزسیۆنی فاشیست و ئیسلامی سیاسی لە کوردستان لە سەرەتای دەسەڵاتی سنوورداریان بە سەر هەندێك لە ڕەوش و شەقامی کوردی دروست بە شێوەی فاشیستەکانی ئەوروپا و قاعیدە و تالیبانەکانی ئەفغان و عەرەب هەڵوێستیان نواند و سەرکردەکانیان بە ناوەکانی سەرۆك، ئەمیر و ئەمیندار لەلای خەڵك کردە پەیامبەر و ڕابەرانی بە تەواوی ڕاست و دروست و دڵسۆزو ئازاو دەست و داوێن پاك . تەنانەت بەوەش نەوەستان نووسەران و ڕابەرانی ریزی دووەم و سێهەمیشیان وا ناساند کە کەسانێکن هیچ هەڵە ناکەن و بەوپەڕی پاکی و بێگەردی و دانایی سەیریان دەکەن. پرانسیپی کارێزما (پێشەوا) و هەڵسوڕاوانی نوخبە و دەستەگەری، یان تەواوی پرانسیپی سێکتاریزم و باندگەرێتی لە سیفات و تایبەتمەندییە ناسراوەکانی فاشیزمن.

3– دروستکردنی ئاشووب و ئانارشی : تەواوی ڕەوتە فاشیست و نازیەکانی ئیتاڵیا، ئەڵمانیا، ئیسپانیا، ڕۆمانیا، دانیمارك و بەریتانیا لە سەردەمێکی دیاریکراوی سیاسەت و بزوتنەوەکانیان، پەنایان بردوەتە بەر دروستکردنی ئاشووب و سازدانی ڕەوشــی ئانارشی، یان هەروەکو خۆیان لە کوردستان دەیانوت مەبەستیان لە هێنانەدی ڕەوشی ئاشووبی داهێنەرە. هەوڵدانی ئەوان بۆ هێنانەدی هەلومەرج و ژینگەی ئانارشی و لاوازی و نەبوونی دەسەڵات و سیستەم بۆ مەبەستی دروستکردنی ئاژاوە، نارۆشنی، بێدەسەڵاتی و نەبوونی کۆنترۆڵە لە ژیانی گشتی وڵاتدا، بۆئەوەی لەو ژینگەیەدا فرسەت بهێنن و هاوسەنگی هێز بەلای خۆیاندا ساغ بکەنەوە.

ئۆپۆزیسیۆن لە کوردستان بە داواکــردنــی هەڵوەشانەوەی هەرسێ سەرۆکایەتی و دەسەڵاتەکان دەیانوت نامانەوێ خۆمان بچینە سەر دەسەڵات، یان ببینە بەشێك لە دەسەڵات (بە پێچەوانەی فاشیستەکانی ئەوروپا و دنیا)، بــەڵام مەبەستی سەرەکییان لەم داوایــە، تەنها دروستکردنی هەلومەرجی بێدەسەڵاتی و بێ نەزمی و ئانارشی بوو.

ڕاستی و حەقیقەتی ئەوان ئەوەیە کە لە ڕەوشدا ئانارشیستن، بەڵام لە مەرام و بەرنامەدا فاشیست، ئەوان تارادەی پیرۆزی دەسەڵات پەرست و بەرژەوەندی و هەژمونخواز و تۆتالیتارن.

4- سازدانی بزوتنەوەی جەماوەری و هەوڵدان بۆ هێنانەدی ئاپۆرە:
پرانسیپی رابەر و پێشەوای پیرۆز و بە دەسەڵات و رەها، کارکردن بۆ هێنانەدی و دروستکردنی رێزەکانی نوخبەی سیاسی و فیکری و میدیایی، پاشان ساز کردنی رەوشی ئاشووب و ئانارشی تەنها بە حیزب و لایەنە سیاسیەکان ناکرێت، بەڵکو ئەم ئامانجە پێویستی بە رەهەندی جەماوەری هەیە و لێرەدا کارکردن لە سەر خەڵك و هێنانە سەرشەقامی خەڵك بۆ هەر بیانوویەك بێت سیاسەت و پەیرەوێك دەسازێنێ کە پێیدەوترێ ((پۆپۆلیزم)). پۆپۆلیستی بزووتنەوە فاشیستەکان لـەوەدا نییە کە ئـەوان دەیانەوێ ئاسۆ و ئامانجەکانی خەڵك بهێننەدی لە رێگای خودی خەڵکەوە، ئەم رەهەندە بە تایبەتمەندی سەرەکی دیموکراسی و سۆسیالیزم دادەنـرێ، بەڵکو مەبەستی ئەوان دروستکردنی ئاپۆرەیە، یان بەسیجکردنی خەڵکە بۆ ئەوەی عەقڵ و زهنیان ببێتە غەریزە ولە دوای پەیامی رابەرانەوە برژێنە جادەکان.

((دیموکراسی پێویستی بە زەمینەیەك لە ئازادی و یەکسانی هەیە، ئازادی و یەکسانیش یان لە شێوەی لیبرالیزمدا دەبن، یان لە شێوەی سۆسیالیزم، بەڵام مۆسۆلینی و هاوکارانی بە تەحقیر و تەوهینەوە مامەڵەیان لەگەڵ ئەم خواستانەدا دەکرد و هیتلەر و نازیەکانیش وەکو ئەوان بوون. فاشیزم لە هەوڵی بەدیهێنانی پشتیوانی جەماوەردا بوو بۆ پیرۆز راگرتنی رابـەران و نەمری و شکۆکانیان دەیانویست خەڵك هەمیشە لە دەوریان بن. یەکێك لە دروشمەکانی مۆسۆلینی ئەوەبوو : باوەر بکەن، پەیرەوی بکەن، جەنگ بکەن. ئەوان شتێکی دیکەیان لە خەڵك نەدەویست جگە لە مانەوە و بروایان وابوو کە ئەم شتانە باشترین مەسەلەن بۆ خەڵك. بۆ ئەم مەبەستە ئەوان جەماوەرییان دەویست، بەڵام دیموکراسیان نەدەویست))(27).

هیتلەر و مۆسۆلینی بروایان وابوو کە بەڵگە و لۆجیك شایانی بروا و پشتیوانی نین و هەر کەس دەبێت بۆ بۆن و هەستی خۆی بگەرێتەوە و بروابهێنێ، یان بە زاراوەیەکی دیکە فاشیزم بروایان بە غەریزەیە، نەك بە عەقڵ و لۆجیك، هەر بۆیە مۆسۆلینی بە یاران و پارێزگارانی خۆی دەڵێت: بە خوێنی خۆتان بیربکەنەوە. (28)

رەهەندی پۆپۆلیستی و جەماوەرسازیی فاشیزم و رەوتەکانی ئیسلامی سیاسی لە دنیای جەنگی جیهانی دووەم و سەردەمی ئێستاشدا، بێگومان بۆ ئەوە نییە کە لە رێگای خەڵکەوە ئازادی و یەکسانی بهێننەدی، کە تەنها پرس و مەبەستێك بۆ خەبات و تێکۆشانی جەماوەری دەبێت، لەم دوو ئامانجەدا بێت کە ئەمرۆ لە دیموکراسیدا بەرجەستە دەبێت، بەڵکو مەبەستی ئەوان لەوەیە کە لایەنە غەریزی و هێرشبەر و ناهۆشیارەکانی خەڵك لە رەهەندی جەماوەری و ئاپۆرەییدا گەورەترو بە هێزتر بکەن، بۆ داکۆکی لە داواکاری رابەران و نوخبە سیاسیەکانیان لە کەش و سرووتێکدا، کە دەنگە تاکەکان بۆ ئازادی و یەکسانی و مافەکان لە

ڕوانگەی تاك و كۆمەڵیشدا ون دەبن یان پێشێلدەكرێن. خۆپیشاندانی جەماوەریی و ڕەهەندەكانی ئاپۆرەیی ڕووداوەكـانـی 17ی شوبات و دواتـر (هەروەها سەردەمی هەڵبژاردنەكانی 7/25 و 3/7 هەر بەو جۆرە بوو) لە ڕوانگەی ئەوانەی كە دەیانویست سیاسەت و مەرامی خۆیان لەو مەیدانانەدا بهێننەدی، بۆ ئەوە بوو كە دەنگەكانی ئازادی و یەكسانی نەمێنێ و قەرەباڵغی و ئاپۆرە بۆ دروشمەكانی ئۆپۆزیسیۆن هەموو لۆجیك و عەقڵەكان بشارێتەوە، یان بێدەنگیان بكات. سەر ئەنجام خۆیان بە نوێژی سیاسی و وتاری حەماسی و تەكفیری ، تەنانەت جنێویش هەلومەرجێك ساز بدەن ، كە تەنها وتاری بە هێزەكان و نوێنەرانی كارێزما و ڕابەران لەوێ دەنگیان دلێربێت . نموونەی بێدەنگكردنی نەك تەنها نەیارانیان، بەڵكو ئەوانەی كتومت وەكو خۆیان قسەیان نەدەكرد، یان پەلامار و هێرشی جەماوەری بۆیان ئەو مەبەستە بوو، كە سیاسەتی پۆپۆلیستی فاشیزم دەمێكە لە بەرنامەیدا بووە.

سیاسەتی پۆپۆلیستی بۆ هێنانەدی ڕەهەندی جەماوەریی و بێداركردنەوەی غەریزەی ڕق و تۆڵەسەندنەوە دەبێتە هەلومەرجێك بۆ كۆكردنەوەی هەموو ئەو ڕق و بێزارییەی، كە دەشێت سالآنێك بێت پەنگی خواردبێت. لەم كەش و هەلومەرجەدا و بە وتنی وتاری حەماسی و تەكفیری و هەندێك جاریش سۆز بزوێن و غەریزەساز. بێگومان كاردانەوەی توندوتیژی و هەندێك جار پەلامار و هێرش و وێرانكردن دەبێتە ئاكام. ئەمە ئەو ڕەهەندەیە كە زۆربەی بیرمەندان و مێژوونووسان دەیخەنە بەر ڕەخنە لە شۆرش و ڕاپەرینەكان، تەنانەت لەو شۆرش و ڕاپەرینانەی كە دڵخوازی خۆشیانە. هەلومەرجی بەردهاویشتن، پەلامار بۆ بارەگا و دامەزراوەكان، هێرشبردن بۆ میدیا و نوێنەرانی نەیاران لە هەلومەرجێكی وەهادا ئەو ئاكامەیە، كە ئۆپۆزیسیۆنی كوردی دەیویست، یان ئەو ئەنجامەیە كە خەڵكی بۆ كۆدەكرێتەوە لە لایەن سیاسەتی فاشیستی و كۆنەپەرستی!

5- دەروونـنـاسـی جەماوەریی فاشیزم و تیۆری فریو (دەستكاری) عەقڵەكان:

پەیرەوی فرانكفۆرت، یان بیرمەندانی مەكتەبی فرانكفۆرت دەربارەی پرسێك هەڵوێست و لێكۆڵینەوەیان ئەنجامدا، دەربـارەی مێژووی كۆمەڵگای ئەڵمان و لایەنەكانی ئەو پرسەیان كردە بابەتی بیركردنەوەی خۆیان. ((ئەو پرسەش بریتی بوو لە بەرنامەو كاری فاشیزم بۆ بە كارهێنانی ئامرازەكانی فریو، بە مەبەستی دەستكاری و گۆڕینی عەقڵی خەڵك. ئەو بیرمەندانە بەم لێكۆڵینەوەیەی خۆیان دەوت ((تیۆری فریوی عەقڵەكان)) . (29) خوێندنەوەو لێكۆڵینەوەكانی (زیگفرید كراكر و ویلهلم رایش) تارادەیەكی باش توانییان ئەم تیۆرەیە بۆ دەروونناسی جەماوەریی فاشیزم لە قوتابخانەی فرانكفۆرت بەدیبهێنن.

یەكێك لە پرسیارە گرنگەكانی ئەم تیۆرەیە ئەوە بوو: بۆچی و چۆن نازیەكان، تەنانەت پێش دەسەلآتی ترس و تۆقاندنیان، توانییان لە پشتیوانی بە

هێز و فراوانی جەماوەر بەهرەمەندبن؟

یەکەمین کاری فاشیزم یان هەر سیاسەتێکی دیکەی سەرمایەداری فریوساز یان دیموکراسی دیفاکتۆ ئەوەیە، کە ئەم سیاسەتانە لە هەوڵی پەیداکردنی ڕەوشێك یان هەلومەرجێکدان کە (ڕازیکردنی غەرایزەکان)ی خەڵك لە خۆیان نیشان بدەن. هاندانی هەستی تۆڵەکردنەوە، بە خائین ناساندن و تەکفیری ئەوانەی کە لایەنگیر نین لە سیاسەتی هێزە فاشیستەکان و خستنە ئۆباڵی هەموو گەندەڵی و کەموکورتی و چەوسانەوە بۆ سەرشان و بەرپرسیارێتی هێزەکانی دیکە، یان بۆ سەرشانی هێزە دەسەڵاتدارەکان و لایەنگرانیان. لە هەمانکاتدا قەبەکردنی کێشەکان و بە زەبەللاح ناساندنی هەلومەرجی چەوسانەوە و لە توانابەدەر وا دەکات، کە کاردانەوەی خەڵك لە ڕەوش و سیاسەتی هاندانی تۆڵەکردنەوەدا، ئەو خەڵك و جەماوەرە لە دەوری لایەنی نەیار، یان ئۆپۆزیسیۆن دەربکەوێت. ئەم تیۆرەیە کە بە فریوی کەسەکان و لایەنگران دەستپێدەکات، ئامانجەکەی بۆ ئەوەیە، کە تـەواوی عەقڵ و زەینەکان دەستکاری بکات و بیانکاتە پەیرەو و گوێڕایەڵی سیاسەتی مەبەست. هەوڵدان بۆ شوبهاندنی هەلومەرجی هەرێم بە تونس و میسر و یەمەن و لیبیا و واخۆنیشاندان کە تەواوی چارەسەرەکان لەوەدایە کە خەڵك وەکو ئەو وڵاتانە لە دژی دەسەڵاتدارانی هەرێم هەستن و خۆپیشاندان و ڕاپەڕین بەرپا بکەن. لە بەرامبەریشدا خۆ ناساندن و نواندن بەوەی کەتەنها ڕزگارکەر و فریاد ڕەسی جەماوەر لەوەدایە، کە ئۆپۆزیسیۆن و نەیارانی حکومەت دەسەڵات بگرنە دەست، یان هیچ نەبێت ئەم حکومەت و دەسەڵاتەی ئێستا نەمێنێ. بە شێکە لە گەونجاندنی خەڵك بۆ دێواندنی دەسەڵات و فریودانی خەڵك لە دژی ئەو دەسەڵاتە. باسکردن لە ماف و ئازادییەکان و عەدالەت، ڕەخنە گرتن و تەکفیرکردنی تەواوی سیستەمی حیزبی و حکومی، تەنانەت ڕەخنە گرتن و بە خائین دانانی تەواوی ئەوانەی لەگەڵ ئۆپۆزیسیۆن نین، هەر لە ڕێکخراوی کۆمەڵی مەدەنی تا میدیا و نووسەران دیسان بەشێکە لەم تیۆرەیە. ڕێبازی فریو، یان دەستکاری عەقڵەکان، لەهەمانکاتدا کە ڕەخنە و تەکفیرو تەخوینی بەرامبەرەکان دەکات، بەڵام خۆشیان بە هەمان پێوەر و سازوکار و سیستەم و بیرکردنەوە کار دەکەن. واتا پێکهاتەی ڕابەرو ڕەوشـی کارێزما و نوخبەکانیان، نەك باشترنین لەوانەی کە نەیارن، بەڵکو خراپترن. ڕێکخراوەکانی کۆمەڵی مەدەنی و میدیا و نووسەرانیشیان هەروەکو ئەوانەی دیکە سەر بە حیزب و سەرکردە و بڕیاری سیاسین. پارلەمانتارانیان، بێگومان لەوانەی دەسەڵات باشترنین و حیزبی ئۆپۆزیسیۆن هەروەکو حیزبەکانی دەسەڵات لە ژوورە تاریکەکان و تەنها لە لایەن سەرکردە کۆنەکان یان (الحرس القديم) بڕیارەکان دەدەن: سەر ئەنجام لە گەندەڵی و بەشدارییی لە کەموکورتی و نەهامەتی هەلومەرجی وڵاتیش بەهەمان ڕادەی کە ئەوان بە هۆکاری ئەو هەلومەرجەی دادەنێن، ئەو سەرکردەو هەڵسوڕاو و کادێرانەش نەك بەشداربوون

،بەڵکو دەست پێشکەرو کاراش بوون. ئەم هەلومەرجە و ئەم سیاسەت و فریوە لە فەرهەنگی سیاسیدا پێیدەوترێ (دیماگۆجی) واتە بەرزکردنەوەی دروشمەکان و پیادەکردنی سیاسەت و پەیرەوی ڕێك دژ بەو دروشمانە.
هەر لە هەمان زەمینەدا فاشیستەکان لە گوتاردا دژی سەرمایەدارین، بەڵام لە کرداردا داکۆکیکردنە لە سەرمایەدارییەکی درندەترو بە هێزتر، تا دەگاتە رادەی سەرمایەداریی دەوڵەتی. لە زەمینەی دیموکڕاسیشدا کە نەیارەکانیان بە دژی دیموکراسی دەزانن، بەڵام خۆیان هەمان ماهیەتی دژی دیموکراسیان هەیە و تەواوی دنیاو ڕەوشەکان لە سیاسەت و سێکتاریزمی خۆیانەوە دەبینن و سەر ئەنجام ماهیەتی تۆتالیتاری و دژی ئازادی و یەکسانیان هەیە.
خوێنەرانی بەرێز ئاگادار دەکەم کە بۆچی لەسەر پرسەکانی (سەرماپەداری، دژی دیموکراسی و تۆتالیتاری) دەربارەی فاشیزمی کوردی باس و لێکۆڵینەوەم نەکردووە، چونکە ئەم ماهیەتانە ئەو کاتە لە فاشیزمدا بە ئاشکرا دەرکەوتن کە دەسەڵاتیان گرتە دەست. هیوادارم فاشیزمی کوردی دەسەڵات نەگرێتە دەست و ئەو ماهیەتانەیان دەرنەکەوێ!

سەرچاوەکان

1- کارل مارکس، هجدهم برومر ، لوئی بناپارت ، ترجمەی محمد پور هرمزان، نشر پرسش، چاپ اول، تهران 1386، ل28.
2- فرهنگ فارسی کردی، دانشگاه کردستان، به سرپرستی ماجد مردوخ روحانی، جلد اول، ل 64.
3- حسین علی نوزری، نظرية انتقادی مکتب فرانکفورت در علوم اجتماعی و انسانی، نشر اگاه، چاپ دوم 1386، ل34.
4- هـ . س. پ. ل41.
5- کارل مارکس، 18ی برومێر، ل12.
6- بۆ زیاتر لە شارەزابوون لە زاراوەکانی ((ئۆپۆزیسیۆنی هەژموونخوان)) و((نیمچە ئۆپۆزیسیۆن)) بڕوانە وتاری ((ئۆپۆزیسیۆن لە سیستەمی دیموکراسی و ڕژێمە هەژموونخوازەکان)) لە نووسینی د. حسین بشیریە و لە کتێبی (عقل

درسیاست، نشرنگاه معاصر، چاپ اول 1386، ل ل 499– 531) و له وەرگێڕانی ئەکرەمی میهرداد.

7– رستەی ((پاوانکردنی هێز و توندوتیژی رەوا)) شێوەی بەکارهێنانی بیرمەند و کۆمەڵناسی ناوداری ئەڵمان ((ماکس ویبەر))ە، وەکو تایبەتمەندی هێزی دەوڵەتی مۆدێرن. بڕوانە: أتیلا اوزر، دولت در اندیشەی غرب، ترجمەی دکتر عباس باقری، نشر فرزان، چاپ اول 1386، ل 85.

8– کارل مارکس ، در جامعە شناسی و فلسفەی اجتماعی، گزینش و پیشگفتار، تۆم باتامور و ماکزیمیلین روبل ، ترجمەی پروێز بابایی، مۆسسە انتشارات نگاه، تهران 1389، ل 323.

9– د. حسین بشیریە ، انقلاب وبسیج سیاسی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم 1374، ل1.

10– لشك کولاکوفسکی، جریانهای اصلی در مارکسیسم، ترجمەی عباس میلانی، نشر أگاه، چاپ دوم 1385، جلد دوم، ل 59.

11– کارل مارکس، هەژدەی برۆمێر، ل 27.

12– د. حسین بشیریە، هـ . س. پ. لاپەڕەکانی 23–60.

13– هـ . س. پ . ل ل58 – 59.

14– حسین علی نوزری ، نظریەي انتقادی مکتب فرانکفورت، ل 233.

15– رابرت دوز و سیمور مارتین لیپست، جامعە شناسی سیاسی، ترجمەی دکتر محمد حسین فرجاد، انتشارات توس، چاپ اول 1371، ل 137.

16– د. حسین بشیریە، اموزش دانش سیاسی (مبانی علم سیاست نزری وتأسیسی)، چاپ ششم، دانشگاه تهران، 1385، ل149.

–17 د. حسین بشیریە، جامعە شناسی سیاسی (نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی)، نشرنی، چاپ نهم 1382، ل 315.

18– رابرت دوز وسیمۆر مارتین لیپست، هـ. س. پ، ل 141

19– ارنست مندل، علم اقتصاد: نظریة اقتصادی مارکسیستی، ترجمەی هوشنگ وزیری، انتشارات خوارزمی ، تهران 1359، ص 588.

20– حسین علی نوزری، مکتب فرانکفورت، ل ل 98–99.

21– دایرە المعارف ناسیونالیزم، زیر نظر الکساندرو ماتیل، جلد دوم، کتابخانەی تخصصی وزارت امور خارجە، تهران 1383، ل 678.

22– دایرە المعارف دموکراسی، زیرنظر سیمور مارتین لیپست، جلد دوم، کتابخانەی تخصصی وزارت امور خارجە ، تهران 1383، ل 982.

23– جورجیو اگامبن، کارل اشمیت، والتر بنیامین...، قانون و خشونت،

گزينش و ويرايش، مراد فرهاد پور، اميد مهرگان، صالح نجفى، نشر رخداد، چاپ اول 1387، ل 97.
24– د. حسين بشيريه، جامعه شناسى سياسى، ل 315.
25– دايره المعارف ناسيوناليزم، جلد دوم، ل 679.
26– هـ . س. پ. ل. 679.
27– ترنس بال، ريچارد داگر، ايده لوژيهاى سياسى و ايده‌الهاى دمكراتيك، برگردان، دكتر رؤيا منتظمي، انتشارات پيك بهار، چاپ اول 1384، ل 262.
28– هـ. س. پ. ل262.
29–حسين على نوزرى، مكتب فرانكفورت، ل109.